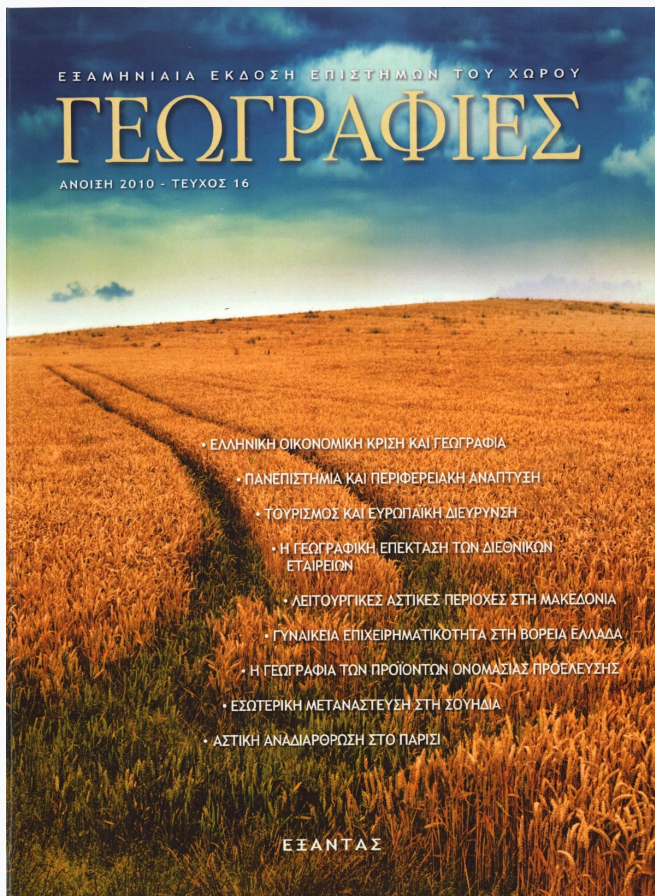


Γεωγραφίες

Αρ. 16 (2010)

Γεωγραφίες, Τεύχος 16, 2010



ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

-

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ: ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΒΑΡΚΕΛΩΝΗ¹

Βενετία Χατζή



Πηγή: Χατζή 2008.

Εικόνα 1.

Το Δημαρχείο της πόλης ξεκίνησε το 2008 μια διαφημιστική καμπάνια με τίτλο «Visca Barcelona». Η φράση αποτελεί λεκτικό παιχνίδι, καθώς σημαίνει συγχρόνως «Ζήτω η Βαρκελώνη» και «Ζήσε τη Βαρκελώνη». Πρόκειται για ακόμα ένα παράδειγμα πρακτικής αστικής διαφήμισης, που έχει αναλάβει και προωθεί η τοπική κυβέρνηση της πόλης. Η καμπάνια έχει προκαλέσει τη δυσαρέσκεια και τις έντονες αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρεί να κάνει μια κριτική προσέγγιση στην πορεία της αστικής ανάπτυξης των τελευταίων χρόνων στη Βαρκελώνη. Μια αστική ανάπτυξη που μπορεί να ανέδειξε την εικόνα της πόλης διεθνώς και να ισχυροποίησε τη θέση της στην παγκόσμια κατάταξη του αστικού ανταγωνισμού, αλλά συγχρόνως προσέβαλε τα δικαιώματα των πολιτών, προωθώντας την καταστολή της κοινωνικής συμπεριφοράς και τον κοινωνικό έλεγχο στην πόλη.

Το αντικείμενο της εργασίας

Ο δημόσιος χώρος της πόλης δεν είναι απλά ένας γεωγραφικός προσδιορισμός, αλλά ένας ευρύτερος πολιτικός και κοινωνικός χώρος για τη χειραφέτηση και τη διεκδίκηση δικαιωμάτων (Mitchell 2003). Η πόλη, και κατ' επέκταση ο δημόσιος χώρος, κατά τη διάρκεια της Ιστορίας αλλάζει. Ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή η πόλη δέχεται ακόμα πιο έντονες πιέσεις, λόγω του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης και της

απελευθέρωσης των αγορών. Ο αστικός ανταγωνισμός και η ανάγκη επιβίωσης στο νέο αυτό καθεστώς επιφυλάσσουν ένα νέο ρόλο για τις πόλεις και τις περιφέρειες, όπου το τοπικό αναδεικνύεται και αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο.

Υπό τις νέες αυτές συνθήκες, οι αστικές πολιτικές των τοπικών κυβερνήσεων –πολιτικές αστικού σχεδιασμού και νομοθετήματα– συντονίζονται με τις απαιτήσεις της νεοφιλελευθεροποίησης και του διεθνούς αστικού ανταγωνισμού. Ωστόσο η παραπάνω δυναμική επηρεάζει άμεσα και την εξέλιξη της κοινωνικής ζωής και συνεπάγεται ένα κοινωνικό κόστος για τους πολίτες. Στην παρούσα διπλωματική εργασία δεν αναλύονται τόσο οι άμεσες κοινωνικές επιπτώσεις της νεοφιλελευθεροποίησης για την πόλη και τους πολίτες, όσο οι επιπτώσεις των αστικών πολιτικών των τοπικών κυβερνήσεων στην προσπάθειά τους να συγχρονιστούν με το νέο αυτό καθεστώς και να διαχειριστούν τις συνέπειες που συνεπάγεται η εν λόγω διαδικασία.

Περίπτωση μελέτης για την παρούσα εργασία αποτελεί η πόλη της Βαρκελώνης, τόπος που η συγγραφέας για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα βίωσε προσωπικά. Πρό-

¹ Διπλωματική εργασία, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2009. Επιβλέπων: Κ. Χατζημηχάλης.

κειται για μια πόλη που την τελευταία δεκαπενταετία πραγματικά μεταμορφώθηκε και μετατράπηκε σε ένα «πρότυπο πόλης», σε ένα σύμβολο για την αστική της ανάπτυξη. Μια ανάπτυξη που σίγουρα ενθουσίασε τους εξωτερικούς παρατηρητές και απογείωσε την εικόνα της πόλης, αλλά έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στον οικονομικό τομέα έναντι του κοινωνικού, υποτάσσοντάς την στις επιταγές της ελεύθερης αγοράς. Στόχος της εργασίας δεν είναι να αναλύσει διεξοδικά τις επιμέρους αστικές πολιτικές που οδήγησαν στην παραπάνω διαδικασία, αλλά να εξηγήσει συνοπτικά πώς προέκυψε αυτή η «νέα Βαρκελώνη» και πώς μέσα σε αυτό το νέο αστικό καθεστώς η τότε τοπική κυβέρνηση (Δημαρχείο Βαρκελώνης) εμπνεύστηκε και έθεσε σε εφαρμογή τον Ιανουάριο του 2006 ένα νέο θεσμικό πλαίσιο, έναν *Κανονισμό για την προώθηση και ενίσχυση της κοινωνικής συμβίωσης στον δημόσιο χώρο της πόλης*.

Διερωτάται ίσως κανείς τι σχέση έχει ο στόχος για ενίσχυση της κοινωνικής συμβίωσης με τη διαδικασία νεοφιλελευθεροποίησης της πόλης. Στη Βαρκελώνη αυτές οι δύο «μεταβλητές» σχετίζονται έμμεσα, καθώς, σύμφωνα με την επίσημη επιχειρηματολογία του Δημαρχείου, ο νέος *Κανονισμός* αποτελεί τη «δημοκρατική» απάντηση στις επιπτώσεις των φαινομένων της παγκοσμιοποίησης και της οικονομικής φιλελευθεροποίησης, που οδηγούν σε όλο και μεγαλύτερες πιέσεις στη χρήση του δημόσιου χώρου, με αποτέλεσμα να φθείρεται η κοινωνική συμβίωση στην πόλη (Clos 2005: 5).

Ωστόσο αυτές οι επιπτώσεις δεν είναι «ουρανοκατέβατες», καθώς σε μεγάλο βαθμό η αστική διακυβέρνηση της πόλης, ως αποτέλεσμα της συνεργασίας του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, συνέβαλε και ενίσχυσε



Εικόνα 2.

Αναπλάσεις και αποκαταστάσεις κτηρίων στο Ιστορικό Κέντρο της πόλης

Πηγή: Χατζή 2007.



Εικόνα 3.

Υπαίθρια καθιστικά σε πλατεία της περιοχής Poble Sec. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι τα υπαίθρια καθιστικά είναι μονοθέσια και η διάταξή τους είναι τέτοια που να μην εννοεί την κοινωνική συναναστροφή. Αντίστοιχα παραδείγματα συναντά κανείς και σε άλλα πάρκα και πλατείες της πόλης, ακόμα και στο πεζοδρομημένο τμήμα του πολυσύχναστον δρόμου Las Ramblas

Πηγή: Χατζή 2008.



Εικόνες 4, 5.
 Εμβληματικά κτήρια: οι εγκαταστάσεις του «Φόρουμ για τις Κουλτούρες 2004» και ο Πύργος Agbar
 Πηγή: Χατζή 2008.

το παραπάνω καθεστώς. Συνεπώς, ο νέος Κανονισμός επιχειρεί να ελέγξει τη χρήση του δημόσιου χώρου και προφανώς τη διαγωγή των πολιτών, και το επιτυγχάνει μέσα από μια σειρά διατάξεων που καταγράφουν τις «ανάρμοστες» κοινωνικές συμπεριφορές και επιβάλλουν οικονομικές κυρώσεις προς συμμόρφωση των πολιτών.

Έτσι, πρωτεύων στόχος της εργασίας είναι να αναλύσει και να εξηγήσει, στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, τους λόγους έμπνευσης του νέου Κανονισμού, καθώς και τις επιπτώσεις που η επιβολή του συνεπάγεται για τη χρήση του δημόσιου χώρου και την κοινωνική ζωή των πολιτών. Η παραπάνω ανάλυση δεν θα μπορούσε να μη λάβει υπόψη της και να πραγματοποιηθεί ξεχωριστά από το νεοφιλελεύθερο μοντέλο αστικής ανάπτυξης της πόλης, που δημιούργησε μια «νέα Βαρκελώνη», μέσα στην οποία άλλωστε ασκείται η εν λόγω αστική πολιτική.

Διάρθρωση και μεθοδολογία

Η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια, όπου κλιμακωτά αναλύονται τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω. Το Κεφ. 1 αποτελεί μια «Εισαγωγή στις βασικές θεωρητικές έννοιες», στις οποίες στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό η ανάλυση της εργασίας. Αποσαφηνίζονται συνοπτικά οι έννοιες της *πόλης*, του *αστικού* και του *δημόσιου χώρου*, τονίζεται το διαχρονικό αίτημα του Henri Lefebvre για το «δικαίωμα στην πόλη» και υπογραμμίζεται η διαλεκτική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη διαμόρφωση και χρήση του δημόσιου χώρου της πόλης και το δικαίωμα άσκησης της ιδιότητας του ενεργού πολίτη.

Στη συνέχεια περιγράφονται οι διεθνείς εξελίξεις που έλαβαν χώρα τη δεκαετία του 1970 και σήμαναν νέες προκλήσεις για τις πόλεις. Αναλύεται η σημασία της συνεργασίας ιδιωτικού-δημόσιου τομέα για

την αστική διακυβέρνηση, ο νέος ρόλος που αναλαμβάνουν ορισμένες σύγχρονες πόλεις στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία και, επίσης, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές αστικού σχεδιασμού που υιοθετούν προς αυτή την κατεύθυνση αρκετές από τις τοπικές κυβερνήσεις των σύγχρονων μεγαλουπόλεων. Τέλος, δίνεται έμφαση στο ρόλο των αστικών πολιτικών για τον κοινωνικό έλεγχο της πόλης, που πραγματοποιείται με έμμεσο τρόπο, μέσα από τον πολεοδομικό σχεδιασμό.

Τα Κεφ. 2 και 3 αφορούν αποκλειστικά στη Βαρκελώνη. Το Κεφ. 2 περιγράφει τη μεταμόρφωση της πόλης και τη δημιουργία της «νέας Βαρκελώνης». Αφού προηγηθεί μια σύντομη γνωριμία με την πόλη, παρουσιάζονται οι βασικοί άξονες της αστικής πολιτικής από τη μεταπολιτευτική περίοδο και την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος μέχρι σήμερα (1979-2009). Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι στόχος

της εργασίας δεν είναι να αναλύσει τα επιμέρους προγράμματα αστικού σχεδιασμού, αλλά συνοπτικά να περιγράψει τους βασικούς παράγοντες που συνέβαλαν στην αστική ανάπτυξη και τη νεοφιλελευθεροποίηση της πόλης. Συνεπώς, ξετυλίγεται η πορεία που οδήγησε τη Βαρελώνη να μετατραπεί σήμερα σε μια «πόλη-μάρκα», σε ένα «εμπορικό λογότυπο», και να γίνει σημείο αναφοράς και παράδειγμα προς μίμηση για άλλες μεγαλουπόλεις. Επίσης, καταγράφονται συνοπτικά ορισμένες από τις κοινωνικές συνέπειες αυτής της μετάλλαξης για τους κατοίκους της πόλης.

Το Κεφ. 3 αφορά αποκλειστικά στον *Κανονισμό για την προώθηση και ενίσχυση της κοινωνικής συμβίωσης στον δημόσιο χώρο της Βαρελώνης*. Αρχικά παρουσιάζεται η επιχειρηματολογία του Δημαρχείου για τους λόγους επιβολής του *Κανονισμού* και περιγράφονται συνοπτικά οι πιο σημαντικές του διατάξεις και οι επιβαλλόμενες κυρώσεις για τους παραβάτες. Στη συνέχεια επιχειρείται μια εναλλακτική προσέγγιση και κριτική ανάλυση των λόγων που οδήγησαν στη θέσπιση και επιβολή του νέου *Κανονισμού*. Μια προσέγγιση που είναι διαμετρικά αντίθετη με εκείνη που υιοθέτησε το Δημαρχείο, σύμφωνα με την επίσημη επιχειρηματολογία του. Είναι ένα κεφάλαιο με ιδιαίτερη βαρύτητα και σημασία, καθώς τίγονται ζητήματα αναφορικά με τους λόγους επιβολής, την αποδοχή και την εφαρμογή του *Κανονισμού*, και σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνουν τα βασικά συμπεράσματα της εργασίας.

Στο Κεφ. 4 γίνεται μια απόπειρα σύνοψης όλων των παραπάνω, ώστε να δοθούν ορισμένες συγκεκριμένες ερμηνείες για την έγκριση και επιβολή του νέου *Κανονισμού* και να διασαφηνιστεί με ποιον τρόπο αυτός



Εικόνα 6.
Άστεγος στον δημόσιο χώρο
Πηγή: Χατζή 2008.



Εικόνα 7.
Αστυνομική επιτήρηση σε πλατεία του Ιστορικού Κέντρου
Πηγή: Χατζή 2008.

τελικά συνδέεται με το νεοφιλελεύθερο μοντέλο αστικής ανάπτυξης και καταλήγει να αποτελεί ένα εργαλείο για τον κοινωνικό έλεγχο της πόλης. Τέλος, η εργασία συμπληρώνεται από μια σειρά Παραρτημάτων που δίνουν εκτενέστερες πληροφορίες για το περιεχόμενό της.

Τα επιχειρήματα και η τεκμηρίωση της εργασίας στηρίζονται κυρίως σε δύο βασικούς άξονες που συντρέχουν στη βιβλιογραφική και την ποιοτική έρευνα μέσα από τη μέθοδο του οδηγού συνέντευξης. Για τη Βιβλιογραφία χρησιμοποιήθηκαν κυρίως επιστημονικά και ακαδημαϊκά άρθρα και βιβλία, άρθρα από επίσημα περιοδικά και εφημερίδες. Το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφικής έρευνας πραγματοποιήθηκε στο ίδιο το πεδίο μελέτης, δηλαδή τη Βαρκελώνη, και βασίζεται σε κείμενα που έχουν γραφτεί στην ισπανική (καστιλιάνικη) αλλά και την καταλανική γλώσσα. Ορισμένα κείμενα προέρχονται και από την αγγλική βιβλιογραφία. Παράλληλα, αναφορές στην εργασία προέκυψαν και από το Διαδίκτυο, στο βαθμό όμως που αποτελούσαν συμπληρωματικές τοποθετήσεις ειδημόνων, καθώς και κοινωνικών και άλλων φορέων, στους οποίους είχε ήδη προηγηθεί κάποια αναφορά σε ένα άρθρο ή βιβλίο ή αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση της εργασίας. Άλλωστε ο *Κανονισμός* που εξετάζεται θεσπίστηκε αρκετά πρόσφατα, με αποτέλεσμα να στερείται βιβλιογραφίας.

Επιπρόσθετα, η εργασία στηρίχθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ποιοτική έρευνα. Στόχος της έρευνας ήταν να εμβαθύνει σε ποιοτικά δεδομένα που αφορούν στις απόψεις της τοπικής κοινωνίας για την πορεία της αστικής ανάπτυξης της Βαρκελώνης και στον νέο *Κανονισ-*

μό. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε «ανθρώπους-κλειδιά», οι οποίοι διαθέτουν εμπειρία και επιστημονικές γνώσεις στα συγκεκριμένα ζητήματα σχετικά με την πόλη. Ένα μεγάλο μέρος των πληροφοριοδοτών προέρχονται από τον ακαδημαϊκό χώρο, με διαφορετική ωστόσο εξειδίκευση σε επιστημονικούς τομείς όπως η γεωγραφία, η φιλοσοφία, η πολιτική, η ανθρωπολογία κ.ά. Επίσης, συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν και σε επιμέρους φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών.

Η νεοφιλελευθεροποίηση της πόλης

Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο αστικής ανάπτυξης, που σταδιακά εμφανίστηκε και εδραιώθηκε με την ανάληψη και διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων (1992), μετέτρεψε τη Βαρκελώνη σε μια «πόλη-μάρκα», σε μια «επιχειρηματική πόλη». Το Μοντέλο της Βαρκελώνης, ή, ορθότερα, η έμφαση που δόθηκε στην οικονομική ανάπτυξη εις βάρος της κοινωνικής και η προώθηση της εικόνας της πόλης μέσω της *αστικής διαφήμισης*, της κατασκευής εμβληματικών κτηρίων, αναπλάσεων γειτονιών, προώθησης του πολιτιστικού τομέα κ.ά. (Casellas 2007), συνέβαλε ώστε να μονοπωλήσει την πόλη η βιομηχανία του θεάματος και του πολιτισμού, ο καταναλωτισμός, ο κατακερματισμός και η θεματικοποίηση του δημόσιου χώρου, όπου ακόμα και ο στόχος για την επίτευξη υψηλής ποιότητας ζωής και κοινωνικής συνοχής υποτάσσεται στα εμπορικοοικονομικά συμφέροντα για τη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για την προσέλκυση των επενδύσεων και των επισκεπτών (Capel 2007, Delgado 2007).

Οι αστικές πολιτικές την τελευταία δεκαετία δεν αποτελούν απλά μεμονωμένες επιχειρησιακές δράσεις, αλλά επιδιώκουν να επέμβουν εξ ολοκλήρου στην πόλη, να τη μετατρέψουν σε ένα πρότυπο μοντέλο διεθνώς ανταγωνιστικό. Η Βαρκελώνη πουλάει και την «ψυχή» της. Γίνεται της μόδας, περισσότερο όμως για τους τουρίστες και τους καταναλωτές, γιατί δημιουργείται μια «κόντρα-πόλη», όπου τα αστικά σχέδια υπερισχύουν της κοινωνικής ευημερίας των πολιτών (Delgado 2005, 2007).

Ο Κανονισμός για την προώθηση και ενίσχυση της κοινωνικής συμβίωσης στον δημόσιο χώρο της Βαρκελώνης

Μέσα σε αυτό το κλίμα, το 2006 η τοπική κυβέρνηση επέβαλε τον νέο δημοτικό *Κανονισμό για την ενίσχυση της κοινωνικής συμβίωσης στον δημόσιο χώρο της πόλης*.² Με πρόσημα την ανάγκη για έναν «πολιτικά ορθό τρόπο κοινωνικής συμπεριφοράς», που συνίσταται και βασίζεται στα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της ιδιότητας του πολίτη (civismo), η τοπική κυβέρνηση κατέγραψε έναν κατάλογο κοινωνικών πράξεων-συμπεριφορών που θεωρείται «ανάρμοστο» να εκδηλώνονται στον δημόσιο χώρο της πόλης.

Ο *Κανονισμός*, όπως έσπευσε να τονίσει ο τέως δήμαρχος της πόλης Joan Clos (2005), αποτελεί τη «δη-

2. Οι διατάξεις του *Κανονισμού* εφαρμόζονται σε όλη την επικράτεια του Δήμου της Βαρκελώνης και ισχύουν τόσο για τους κατοίκους όσο και για τους επισκέπτες και τουρίστες της πόλης. Οι κυρώσεις για την παραβατική συμπεριφορά είναι οικονομικού χαρακτήρα, και το χρηματικό πρόστιμο που επιβάλλεται ποικίλλει ανάλογα με το είδος και τη βαρύτητα της παραβίασης, αγγίζοντας μέχρι και τα 3000 ευρώ.

Παραδείγματα παραβατικής-«ανάρμοστης» κοινωνικής συμπεριφοράς που προβλέπει ο Κανονισμός
<i>Εκδήλωση προσωπικών φυσικών αναγκών</i>
<i>Επίθεση και προσβολή κατά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας</i>
<i>Κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών</i>
<i>Προσφορά και ζήτηση σεξουαλικών υπηρεσιών</i>
<i>Ελεημοσύνη</i>
<i>Γκραφίτι, διακίνηση εμπορικών, ενημερωτικών και άλλων φυλλαδίων κ.ά.</i>
<i>Παράνομη πλανόδια αγοραπωλησία προϊόντων</i>
<i>Στοιχήματα και παιχνίδια χρηματισμού</i>
<i>Ακατάλληλη χρήση του δημόσιου χώρου (χειρομαντεία, τατουάζ κ.ά.)</i>
<i>Ακατάλληλη χρήση του δημόσιου χώρου για αθλοπαιδιές (πατίνια, ακροβασίες κ.ά.)</i>
<i>Βίαιες συμπεριφορές και πράξεις βανδαλισμού κατά της δημόσιας περιουσίας</i>
<i>Άλλων ειδών ενέργειες που υποβιβάζουν και παρενοχλούν την κοινωνική συμβίωση (φασαρία, βρομιά, διανυκτέρευση στους δρόμους και στα πάρκα κ.ά.)</i>

μοκρατική» απάντηση στις επιπτώσεις που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση και οικονομική φιλελευθεροποίηση ως προς την εντατική χρήση του δημόσιου χώρου, καθώς μειονεκτούσες ομάδες οικειοποιούνται περισσότερο δημόσιο χώρο εις βάρος της πλειοψηφίας. Σύμφωνα με τη δημοτική επιχειρηματολογία, ανάμεσά τους βρίσκονται τα περιθωριακά άτομα, η αγανακτισμένη νεολαία, οι εξαθλιωμένοι μετανάστες, τα μικρά κυκλώματα παράνομης αγοραπωλησίας, τα οργανωμένα δίκτυα εμπορίας ναρκωτικών ουσιών και ανθρώπων, οι ταξιδιώτες «φτηνού» τουρισμού,³ οι ζητιάνοι και γενικότερα τα άτομα με κακή διαγωγή και «ανάρμοστη» συμπεριφορά που θέτουν σε κίνδυνο την κοινωνική συμβίωση στην πόλη.

Ωστόσο ο *Κανονισμός* φαίνεται να αποτελεί περισσότερο ένα εργαλείο διαχείρισης των επιπτώσεων των νεοφιλελεύθερων πολιτικών της αστικής διακυβέρνησης στην προσπάθειά της να συγχρονιστεί με το

παραπάνω καθεστώς. Όπως εύλογα ισχυρίζεται ο Zygmunt Bauman (2007: 93-95), «η παγκόσμια τάση για ριζική απελευθέρωση της αγοράς έχει στενή σχέση με τη σταδιακή κατάργηση του κράτους πρόνοιας, και η διάλυση του κράτους πρόνοιας αντίστοιχα με την τάση ενοχοποίησης της φτώχειας». Το φαινόμενο του ακραιφνούς νεοφιλελευθερισμού προκαλεί έντονες κοινωνικές ανισότητες και κρίση στη διακυβέρνηση, που εκδηλώνεται μέσα από τη μη ελεγχόμενη μετανάστευση, τον οικονομικό εξευτελισμό, τη μιζέρια και την ανέχεια. Αυτή την κρίσιμη κατάσταση επιδιώκει να ρυθμίσει με διοικητικό τρόπο ο *Κανονισμός* μέσα από την επιβολή του κοινωνικού ελέγχου στη Βαρκελώνη (López Petit 2008), αποτελώντας ουσιαστικά έναν «νομιμοποιημένο» μηχανισμό για τη διατήρηση και ενίσχυση του νεοφιλελεύθερου καθεστώτος μέσα από τη διοικητική αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων.

Αδιαμφισβήτητα όμως φαινόμενα, όπως η παράνομη υπαίθρια αγοραπωλησία, η πορνεία, η ελεημοσύνη, οι άστεγοι κ.ά., δεν είναι αποτέ-

3. Ωστόσο ο «φτηνός» τουρισμός αποτελεί συχνά και μια επιλογή εναλλακτικής μορφής τουρισμού.

λεσμα της σκόπιμης προδιάθεσης του εκάστοτε υποκειμένου για εκδήλωση παραβατικής και «ανάρμοστης» κοινωνικής συμπεριφοράς. Κάθε άλλο μάλιστα, αποτελούν στο σύνολό τους φαινόμενα που πηγάζουν από τα βαθιά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που παραμένουν άλυτα και μαστιάζουν τις σύγχρονες κοινωνίες. Εάν ο *Κανονισμός* πραγματικά φιλοδοξούσε να ενισχύσει την κοινωνική συμβίωση, τότε θα έδινε λύσεις στα πραγματικά προβλήματα που εντείνουν την κοινωνική ανισότητα, την εργασιακή ανασφάλεια και τη φτώχεια και θα προσπαθούσε να ελέγξει τα κυκλώματα ανθρώπινης εμπορίας, την κερδοσκοπία του εμπορίου κ.ά. Αντιθέτως, βάζει στο στόχαστρο τις αδύναμες και ευπαθείς κοινωνικές ομάδες (μετανάστες, πόρνες, άστεγους κ.ά.), ενοχοποιεί το φαινόμενο της φτώχειας και της ανέχειας της καθημερινής ζωής, στιγματίζει τους δυσάρεστους χρήστες ως κοινωνικά παράσιτα και δημιουργεί πολίτες δύο ταχυτήτων, προωθώντας το πρότυπο του «θεμιτού πολίτη» και προδιαγράφοντας ένα από πάνω προς τα κάτω μοντέλο παθητικής κοινωνικής συμμετοχής και συμπεριφοράς.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν τίθεται θέμα συνολικής απόρριψης του *Κανονισμού*, αλλά η κριτική αφορά κυρίως στην επιχειρηματολογία του Δημαρχείου για την κοινωνική συμβίωση που επικαλέστηκε και τις διατάξεις

που προσβάλλουν και στιγματίζουν ευπαθείς κοινωνικές ομάδες και πληθυσμούς. Έτσι, ο *Κανονισμός* κατοχυρώνει τη νομιμότητά του μέσα από την ίδια τη φιλοσοφία που προασπίζεται. Συγχρόνως, ο *Κανονισμός*, που έμμεσα ενισχύει και εγγυάται το νεοφιλελεύθερο μοντέλο αστικής ανάπτυξης της Βαρκελώνης, καταλήγει στην αποπολιτικοποίηση και χειραγώγηση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Και αυτό συμβαίνει γιατί ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν άμεσα ορισμένες ευπαθείς ομάδες σε αυτό το νέο «πρότυπο πόλης» είναι το ίδιο άδικος και επικίνδυνος με την απαξίωση της κοινωνικής και πολιτικής βούλησης, που εμμέσως καλλιεργείται και την οποία βιώνει το σύνολο των πολιτών. Μαζί με τους «δυσάρεστους» χρήστες υποτάσσονται και όλοι εκείνοι οι πολίτες που εν αγνοία τους μετατρέπονται σε «ψευτο-πολίτες», σε «πολίτες-καταναλωτές», και συμμετέχουν στο παραπάνω σύστημα ενεργά, ως παθητικοί θεατές.

Η διαμόρφωση και χρήση του δημόσιου χώρου, και κατά συνέπεια η κοινωνική συμπεριφορά των πολιτών στη Βαρκελώνη, τα τελευταία χρόνια έχει αλλάξει. Η παραπάνω αλλαγή ωστόσο δεν οφείλεται στον νέο δημοτικό *Κανονισμό* για την προώθηση και ενίσχυση της κοινωνικής συμβίωσης στην πόλη, όσο στο γεγονός ότι προς αυτή την κατεύθυνση πιέζουν άτυπα η οικονομική φιλελευθεροποίηση και ο αστικός ανταγωνισμός, που τυπικά

πλέον, αλλά και ουσιαστικά, ενισχύονται από τις εκάστοτε πολιτικές της αστικής διακυβέρνησης της Βαρκελώνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bauman, Z. (1997), *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφρ. Γ. Ι. Μπαμπασάκης, Αθήνα: Ψυχογιός.
- Capel, H. (2007), «El debate sobre la construcción de la ciudad y el llamado "Modelo Barcelona"», *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, XI (233), <http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-233.htm>, επίσκεψη στις 12/12/2008.
- Casellas, A. (2007), «Gobernabilidad, participación ciudadana y crecimiento económico: adaptaciones locales a estrategias globales», *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, XI (243), <http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-243.htm>, επίσκεψη στις 5/12/2008.
- Clos, J. (2005), «El civismo como expresión de la sociedad madura», *Los monográficos de BMM*, 6: 4-7.
- Delgado, M. (2005), *Elogi del vianant: del «model Barcelona» a la Barcelona real*, Barcelona: Edicions de 1984.
- Delgado, M. (2007), *La ciudad mentirosa: Fraude y Miseria del «Modelo Barcelona»*, Madrid: Catarata.
- López Petit, S. (2007), «Democracia cívica: una nueva forma de control», *Zemos 98*, <http://www.zemos98.org/spip/IMG/pdf/spip.php?auteur108?sommaire>, επίσκεψη στις 10/11/2008.
- McNeill, D. (2003), «Mapping the European Left: The Barcelona Experience», *Antipode*, 35(1): 74-94.
- Mitchell, D. (2003), *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*, New York / London: The Guilford Press.

ΤΟΠΙΚΗ-ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΓΚΟΛΦ¹

Γιώργος Μελισσοργός*

Αντικείμενο, διάρθρωση και μεθοδολογία της διατριβής

Στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια γίνεται πολύς λόγος για την ανάπτυξη του γκολφ ως ειδικής μορφής τουρισμού με στόχο την αναβάθμιση του εγχώριου προϊόντος και την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου. Οι σχετικές πρωτοβουλίες από τον ιδιωτικό τομέα και το κράτος συνοδεύονται από την κατασκευή ενός κυρίαρχου λόγου, στον οποίο κεντρική θέση έχουν οι αναμενόμενες θετικές αναπτυξιακές επιπτώσεις σε τοπική και περιφερειακή κλίμακα. Συγχρόνως, σε πολλές περιπτώσεις τα επενδυτικά εγχειρήματα βρίσκονται αντιμέτωπα με κοινωνικές αντιδράσεις ενάντια στην κατασκευή γηπέδων γκολφ.

Η εκπόνηση της διατριβής εντάσσεται στο παραπάνω πλαίσιο της «θερμής» εμπειρικής πραγματικότητας. Το κύριο ερευνητικό ερώτημα είναι πώς επηρεάζουν την το-

πική και περιφερειακή ανάπτυξη οι μεγάλες επενδύσεις σε τουριστικά συγκροτήματα γκολφ, και πώς μπορεί να ερμηνευτεί η ανάδυση χωροκοινωνικών συγκρούσεων σε περιοχές όπου υλοποιούνται αυτές οι επενδύσεις.

Η διατριβή εντάσσεται στην επιστημονική περιοχή της οικονομικής γεωγραφίας και της τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης με έμφαση στον τουρισμό και απαντά στο ερευνητικό ερώτημα διαρθρωμένη σε 4 μέρη και 10 κεφάλαια. Στο Πρώτο Μέρος γίνεται η θεωρητική συζήτηση σχετικά με ζητήματα τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης, τουρισμού και χωροκοινωνικών αντιθέσεων. Τα επόμενα δύο μέρη έχουν να κάνουν με τις μελέτες περίπτωσης. Το Δεύτερο Μέρος αφορά στην εξέταση ορισμένων ζητημάτων για τον τουρισμό της Μεσογείου και τις τάσεις αναδιάρθρωσής του, εστιάζει στις θεματικές του τουρισμού του γκολφ και του οικιστικού τουρισμού και εξειδικεύει στις περιπτώσεις της ισπανικής Costa del Sol και των σχεδιαζόμενων επενδύσεων στην Ελλάδα. Τα παραπάνω αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο, στο Τρίτο Μέρος, αναλύεται μία συγκεκριμένη επενδυτική πρόταση –αυτή του Κάβο Σίδερο στην Ανατολική Κρήτη– ενώ το τελικό Τέταρτο Μέρος αποτελούν τα συμπεράσματα.

Η μεθοδολογία της έρευνας αφορά σε επισκόπηση της βιβλιογραφίας

και σε έρευνες πεδίου που βασίστηκαν κυρίως στη διεξαγωγή συνεντεύξεων με προνομιακούς πληροφορητές σε θέσεις-κλειδιά, στη δε ισπανική περίπτωση έγινε επιπρόσθετα δειγματοληπτική έρευνα σε επιχειρήσεις γκολφ. Τα κύρια χαρακτηριστικά της πρωτοτυπίας της διατριβής είναι η ενασχόληση με ένα ιδιαίτερα επίκαιρο και ανεπαρκώς μελετημένο θέμα, οι εκτεταμένες έρευνες πεδίου σε δύο διαφορετικές χώρες και η ανταπόκριση σε ζητήματα που θέτει διεθνώς η ερευνητική ατζέντα για τη θέση του τουρισμού στη σύγχρονη οικονομική γεωγραφία και την τοπική-περιφερειακή ανάπτυξη.

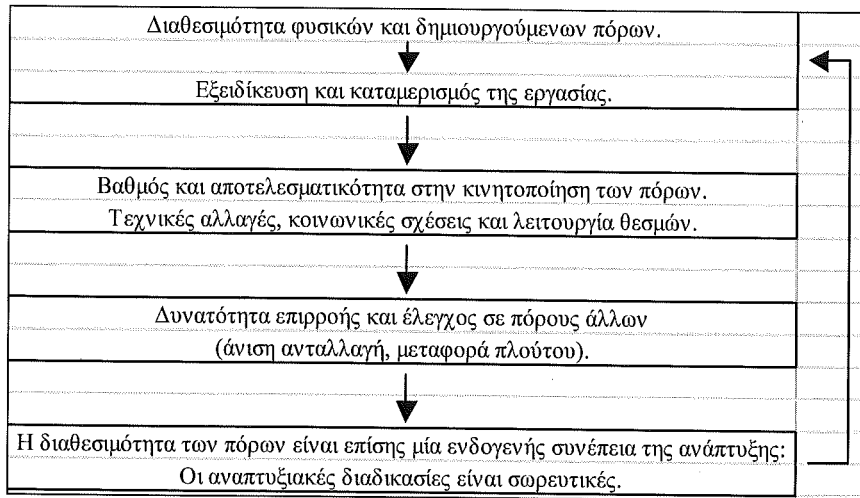
Η θεωρητική συζήτηση

Τέσσερις είναι οι θεματικοί άξονες της θεωρητικής συζήτησης. Ο πρώτος αφορά στην έννοια και τις θεωρίες της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης. Γίνεται μία σύντομη επισκόπηση των θεωρητικών προσεγγίσεων με βάση τέσσερις ομάδες παραγόντων που ερμηνεύουν τις διαδικασίες ανάπτυξης σε έναν τόπο ή μία περιφέρεια (Σχ. 1). Κάθε μία από τις καθιερωμένες θεωρητικές προσεγγίσεις, από τις νεοκλασικές και τις κεϋνσιανές θεωρίες μέχρι την πολιτική οικονομία του χώρου και τη Νέα Περιφερειακότητα, δίνει έμφαση σε διαφορετικές ομάδες παραγόντων, ακολουθώντας ε-

1. Διδακτορική διατριβή με τίτλο *Τοπική-περιφερειακή ανάπτυξη και η γεωγραφία των χωροθετικών αντιθέσεων: μελέτη δύο περιπτώσεων τουριστικής ανάπτυξης σε Ελλάδα και Ισπανία*, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2008. Επιβλέποντες: Κ. Χατζημυχάλης, Π. Μ. Δελλαδέτομας, Σ. Πεσμαζόγλου. Η εκπόνηση της διατριβής πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη του ΙΚΥ και του Προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ «Ηράκλειτος – Υποτροφίες Έρευνας με Προτεραιότητα στη Βασική Έρευνα».

* Διδάκτωρ Γεωγραφίας, εντεταλμένος διδασκαλίας ΠΔ 407, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: yorgos.mel@gmail.com.

Σχήμα 1.
 Τοπική-περιφερειακή ανάπτυξη,
 πόροι, τεχνολογίες, κοινωνικές σχέσεις και σωρευτική αιτιότητα



Πηγή: προσαρμογή από M. Dunford (υπό έκδ.), «Regional Development Models», στο *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier.

τερογενείς θεωρητικές αφετηρίες και διαδρομές.

Με βάση τους παράγοντες του Σχ. 1 –και εισάγοντας μία ποσοτική διάσταση σε μία κατά τα άλλα αναλυτική προσέγγιση– θα λέγαμε ότι τοπική-περιφερειακή ανάπτυξη έχουμε όταν για όλες τις ομάδες παραγόντων υφίσταται θετικό πρόσημο. Δηλαδή όταν υφίστανται τοπικοί φυσικοί και δημιουργημένοι πόροι· όταν αυτοί αξιοποιούνται αποδοτικά, κοινωνικά δίκαια και σε συνθήκες αειφορίας· όταν λειτουργούν ικανοποιητικά και δημοκρατικά οι τοπικοί-περιφερειακοί θεσμοί και οι ρυθμίσεις· όταν η μεταφορά πλούτου γίνεται σε συνθήκες ισονομίας και, τέλος, όταν η σωρευτική διαδικασία της ανάπτυξης είναι θετικά προωθητική «προς τα πάνω» και ελέγχονται κοινωνικά οι πάσης φύσεως εξωτερικότητες.

Ο δεύτερος άξονας της συζήτησης αφορά στις χωροκοινωνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις. Οι πρώτες είναι κοινωνικές αντιθέσεις που εκφράζονται στο χώρο ή προέρχο-

νται από χωρικές διαφοροποιήσεις. Αντίστοιχα, οι συγκρούσεις εκφράζουν μία εναντιωματική σχέση ανάμεσα σε κοινωνικά υποκείμενα σχετικά με τον έλεγχο ενός κοινού διακυβεύματος. Ένα τέτοιο διακύβευμα αποτελούν οι διαδικασίες και το αντικείμενο της ανάπτυξης, κάτι που πλέον παραθεωρείται στις κυρίαρχες θεωρήσεις των περιφερειακών σπουδών, παρ' όλη την έμφασή τους στους πολιτισμικούς και θεσμικούς παράγοντες της ανάπτυξης.

Ο τρίτος άξονας της θεωρητικής συζήτησης αφορά στην περιθωριακή θέση που έχει ο τουρισμός στην οικονομική γεωγραφία και τις περιφερειακές σπουδές. Ως κυριότεροι λόγοι προβάλλονται στη βιβλιογραφία η θεωρητική μεροληψία υπέρ της μεταποίησης και των υπηρεσιών παραγωγού, το χαρακτηριστικό του «κλάδου» ως έντασης εργασίας, οι ιδιαιτερότητες της αγοράς εργασίας, η συνθετότητα του τουριστικού προϊόντος, το γεγονός της ατελούς στατιστικής απεικόνισης. Όμως σημασία έχουν και ορισμένοι άλλοι

παράγοντες, όπως η ύστερη ανάπτυξη του τουρισμού σε σχέση με άλλες διεθνοποιημένες δραστηριότητες, αλλά και ο ακαδημαϊκός καταμερισμός της εργασίας, που συντέλεσε στην πρόσφατη, αν και περιορισμένη, ανάπτυξη της οικονομικής γεωγραφίας του τουρισμού μέσα στο πλαίσιο των σπουδών τουρισμού και όχι σε εκείνο των περιφερειακών σπουδών. Τα κυριότερα προβλήματα εδώ είναι δύο: πρώτον, ότι εφαρμόζονται στον τουρισμό με περιορισμένο τρόπο οι κριτικές θεωρήσεις που βρίσκονται στην αιχμή των σύγχρονων συζητήσεων στις περιφερειακές σπουδές, και δεύτερον, ότι δεν υφίσταται ανάδραση για τις θεωρήσεις οικονομικής γεωγραφίας και τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης από τη μελέτη του τουρισμού.

Ο τέταρτος άξονας της θεωρητικής συζήτησης έχει να κάνει με την αναδιάρθρωση του τουρισμού στη Μεσόγειο και ειδικότερα στη Νότια Ευρώπη, όπου κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούνται σημαντικά προβλήματα σχετικά με την τουριστική ανάπτυξη. Τα προβλήματα αυτά περιλαμβάνουν την υποβάθμιση φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος, τη μείωση της ανταγωνιστικότητας του τουριστικού προϊόντος, αλλά και σημαντικές μεταβολές στη ζήτηση που θέτουν προκλήσεις για το κυρίαρχο πρότυπο του μαζικού τουρισμού. Εμφανίζονται, έτσι, διαφοροποιημένες στρατηγικές αναδιάρθρωσης από τη μεριά επιχειρήσεων και προορισμών. Αυτές μπορούν να συνοψιστούν στη διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος, στην ποιοτική του αναβάθμιση, στον περιορισμό του κόστους λειτουργίας, και στη γεωγραφική και οργανωτική αναδιάρθρωση.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναδύεται ο κεντρικός ρόλος του τουρισμού του γκολφ και του οικιστικού

τουρισμού στη διεθνή τους διάσταση. Το τουριστικό γκολφ αποτελεί τμήμα του αθλητικού τουρισμού, μίας επιζητούμενης ειδικής μορφής τουρισμού στο πλαίσιο των σύγχρονων τάσεων για ειδικές αγορές και για συμπληρωματικότητα του συμβατικού προϊόντος του ήλιου και της θάλασσας. Η σημασία ειδικά του τουρισμού του γκολφ εδράζεται στις αυξητικές τάσεις κοινωνικής συμμετοχής στο άθλημα, στη διαφοροποιημένη εποχικότητα της ζήτησης και στα υψηλότερα του μέσου όρου

επίπεδα τουριστικής κατανάλωσης.

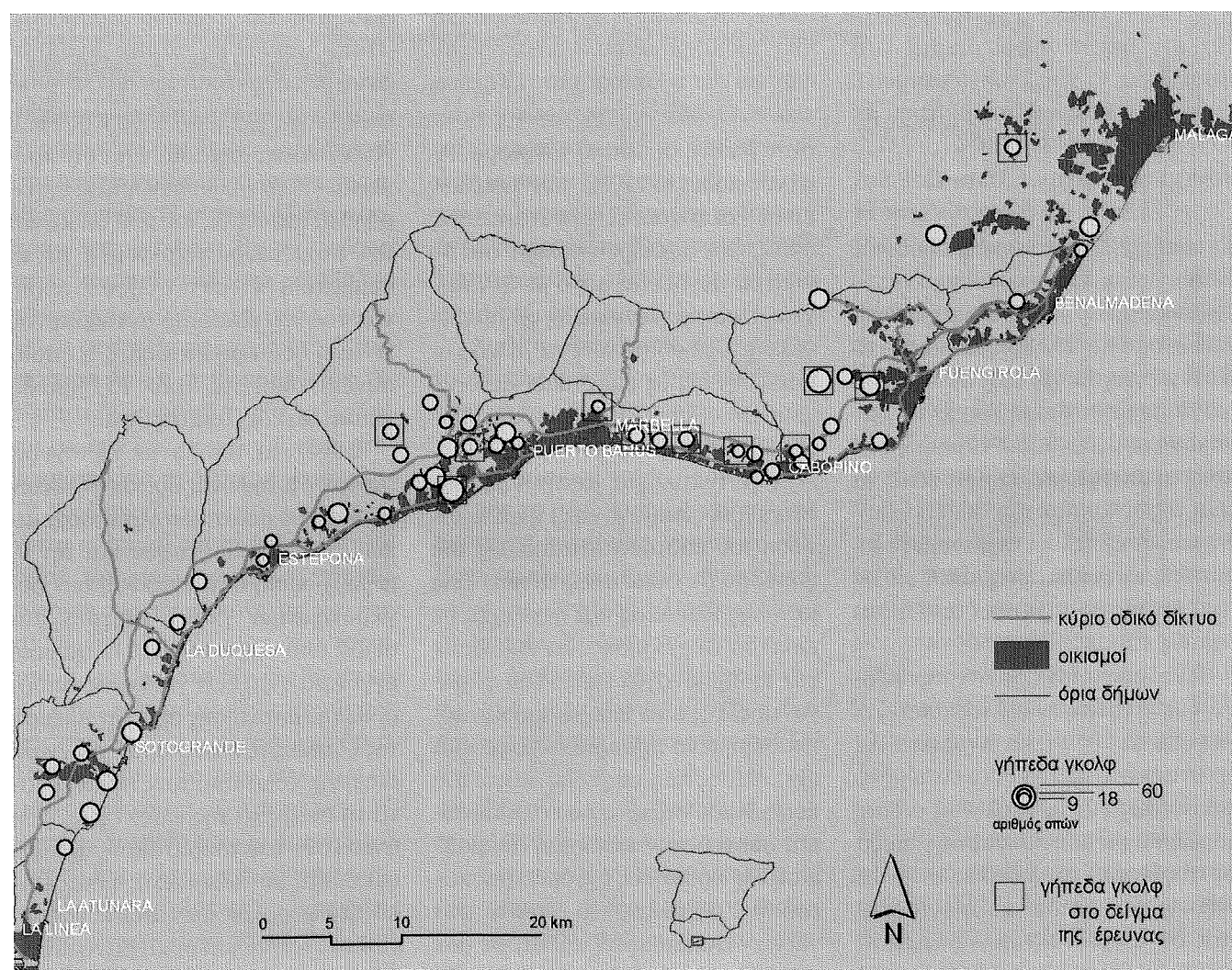
Από την άλλη μεριά, ο οικιστικός τουρισμός –καθώς και η μετανάστευση των συνταξιούχων που μπορεί να θεωρηθεί μέρος του– αφορούν σε νέες μορφές κινητικότητας, οι οποίες έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την απόκτηση δεύτερης κατοικίας. Ο διεθνής οικιστικός τουρισμός και ειδικά οι ροές από τις χώρες της Β. και Κεντρικής Ευρώπης προς τη Μεσόγειο έχουν αυξανόμενη σημασία, δεδομένης της μεγέθυνσης των σχετικών τάσεων, της γή-

ρανσης του ευρωπαϊκού πληθυσμού και των πολύπλευρων χωροκοινωνικών αλλαγών που επιφέρει η δημιουργία πληθυσμιακών συγκεντρώσεων Βορειοευρωπαϊών σε συγκεκριμένες περιοχές της Μεσογείου.

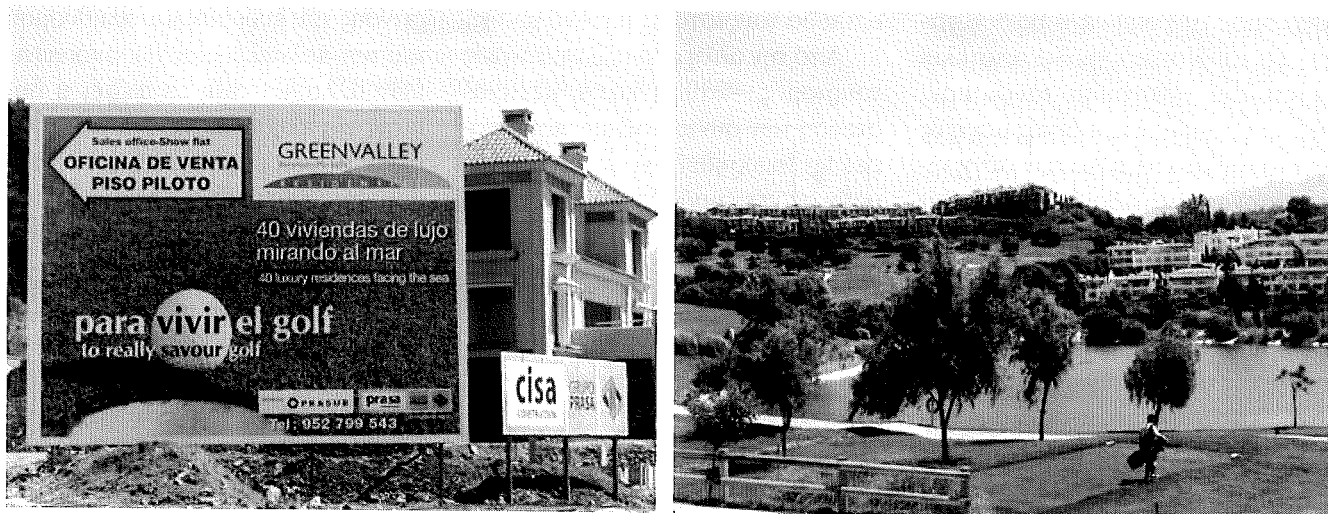
Γιατί όμως χρειάζεται να μιλήσουμε για τον οικιστικό τουρισμό ενώ το κύριο αντικείμενο της διερεύνησης είναι ο τουρισμός του γκολφ; Την απάντηση δίνει η μελέτη της Costa del Sol, ενός πρωτοπόρου τουριστικού προορισμού στο επίπεδο της Μεσογείου.

Σχήμα 2.

Γήπεδα γκολφ στην Costa del Golf (2006)



Πηγή: έρευνα πεδίου.



Εικόνα 1.

Χαρακτηριστικές εικόνες από τη «Costa del Golf», όπως αποκαλείται η Costa del Sol. «Για να ζήσεις το γκολφ» είναι το κεντρικό σλόγκαν σε πινακίδα νεοανεγερθέντος συγκροτήματος (αριστερά), το οποίο φέρει την επίσης χαρακτηριστική ονομασία «Πράσινη Κοιλιά». Δεξιά άποψη οικιστικού συγκροτήματος γκολφ στη Costa del Sol. Διακρίνονται οι μονάδες κατοικιών γύρω από το γήπεδο

Πηγή: έρευνα πεδίου, Δεκέμβριος 2005.

Γκολφ και οικιστικός τουρισμός στην Costa del Sol

Σε αυτή τη γωνιά του ανδαλουσιανού Νότου βρίσκονται χωροθετημένες 54 εγκαταστάσεις γκολφ διαφόρων μεγεθών σε έναν επιμήκη παράκτιο άξονα μήκους 80 χμ. (Σχ. 2). Πρόκειται για τη μεγαλύτερη χωρική συγκέντρωση σε μεσογειακό επίπεδο, η οποία αναπτύχθηκε κυρίως κατά τα τέλη της δεκαετίας του '80. Τα γήπεδα γκολφ αποτελούν σημαντικές τουριστικές εγκαταστάσεις, όπου τα 3/4 της ζήτησης προέρχονται από αλλοδαπούς παίκτες-τουρίστες.

Αυτό όμως που απαντά στην προηγούμενη ερώτηση και που αποτελεί ένα από τα κυριότερα ευρήματα της έρευνας είναι ότι δεν πρόκειται μόνο και κυρίως για το γκολφ ως ειδική μορφή τουρισμού και για τα γήπεδα ως αυτόνομες τουριστικές εγκαταστάσεις. Τα γήπεδα γκολφ εντάσσονται σε τουριστικά συγκροτήματα που αποτελούνται από ξενοδοχεία και από κατοικίες που απευθύνονται

στον διεθνή οικιστικό τουρισμό. Αφενός μόλις το 17,9% των γηπέδων είναι αυτόνομες εγκαταστάσεις γκολφ και αφετέρου μόλις 1 στα 10 γήπεδα συνδέεται μόνο με ξενοδοχείο. Προκαλεί εντύπωση ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα γήπεδα αποτελούν μέρος οικιστικών-ξενοδοχειακών (20,5%) και οικιστικών (51,3%) συγκροτημάτων (Εικ. 1).

Την τυπολογία αυτήν εξηγούν δύο κυρίως παράγοντες: η ενσωμάτωση του κόστους κατασκευής του γηπέδου σε οικιστικές αναπτύξεις μεγάλης κλίμακας και η ανάγκη σε επίπεδο επιχείρησης και «κλάδου» για τη δημιουργία ενός νέου παράγοντα έλξης στον υπερώριμο και πυκνοδομημένο προορισμό. Σημασία έχει επίσης πως το γκολφ, λόγω του κοινωνικού στάτους που σηματοδοτεί, οδηγεί στην εμπορική αναβάθμιση του προϊόντος της δεύτερης κατοικίας. Εξάλλου το «σπίτι στο γκολφ» ανταποκρίνεται και σε μία νέα πανευρωπαϊκή –αν όχι παγκόσμια– τάση στην αγορά κατοικίας.

Ακολουθώς, σημασία έχει ότι πρόκειται για μεγάλα επενδυτικά εγχειρήματα στο τομέα του real estate και όχι στον τουριστικό τομέα με τη συμβατική έννοια του όρου: ο πυρήνας του επενδυτικού αντικειμένου είναι η δεύτερη κατοικία, η οποία συνεπικουρείται από το γήπεδο γκολφ, και όχι αντίστροφα.

Συνολικά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τη συνάρθρωση γηπέδων γκολφ και οικιστικών-ξενοδοχειακών αναπτύξεων καθώς και την υψηλή χωρική συγκέντρωση των συγκροτημάτων γκολφ εξηγούν μία σειρά από παράγοντες: 1) η χωρική εγγύτητα γηπέδων γκολφ ως απόρροια της απαίτησης από την πλευρά της ζήτησης του τουρισμού για εναλλαγή γηπέδων από τους παίκτες κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, 2) η ανάπτυξη του τουριστικού προορισμού, και συγκεκριμένα η διαθεσιμότητα φυσικών και κατασκευασμένων πόρων, συμπεριλαμβανομένων των θετικών εξωτερικοτήτων και ιδιαίτερα της φήμης του προορισμού,

3) η διαθεσιμότητα μεγάλων εκτάσεων γης και το ρυθμιστικό πλαίσιο που διευκολύνει την ιδιωτική πολεοδόμηση, 4) η ήδη εγκαθιδρυμένη εξειδίκευση της περιοχής στον τομέα της δεύτερης κατοικίας και τον διεθνή οικιστικό τουρισμό, και, τέλος, 5) η χρονική συγκυρία κατά την οποία συγχρόνως λαμβάνονται μέτρα αναζωογόνησης του προορισμού, αναθερμαίνεται η εξωγενής ζήτηση στην αγορά κατοικίας και μεγαθύνεται ο διεθνής τουρισμός του γκολφ.

Οι επιπτώσεις της δημιουργίας της Costa del Sol ως «γκολφικού προορισμού» είναι πολύ σημαντικές. Κατ' αρχάς, τα συγκροτήματα γκολφ αφορούν στο ανώτερο τμήμα της προσφοράς δεύτερης κατοικίας στην περιοχή, και ως εκ τούτου αποτελούν τα εμβληματικά έργα στη συνεχιζόμενη επέκταση των οικιστικών πυρήνων και στη δημιουργία ενός αστικού συνεχούς κατά μήκος της ακτογραμμής. Η συνεχιζόμενη αστικοποίηση ασκεί σοβαρές πιέσεις στους φυσικούς πόρους, απαξιώνει το ίδιο το τουριστικό προϊόν, συντελεί σε αυξημένες πληθωριστικές πιέσεις στη γη και συνολικά εγείρει ζητήματα βιωσιμότητας για το πρότυπο ανάπτυξης που βασιζέται στον τουρισμό και τη δεύτερη κατοικία.

Από την άλλη μεριά, επιβεβαιώνεται η θετική επίπτωση του τουρισμού του γκολφ ως προς την άμβλυνση της εποχικότητας και την αυξημένη κατανάλωση ανά τουρίστα. Όμως υφίστανται διαρροές τόσο λόγω του μαζικού χαρακτήρα ενός σημαντικού τμήματος της συνολικής ζήτησης, όσο και λόγω του ότι μόλις οι 4 στους 10 παίκτες διαμένουν σε ξενοδοχεία και άρα ενισχύουν το τοπικό τουριστικό κύκλωμα.

Οι σημαντικότερες επιπτώσεις αφορούν στη συγκριτική θεώρηση του οικιστικού τουρισμού έναντι του συμβατικού. Ο οικιστικός τουρισμός

αφορά στον τομέα των ακινήτων και όχι σε εκείνον των υπηρεσιών, γι' αυτό και τόσο οι άμεσες όσο και οι δευτερογενείς θετικές οικονομικές επιπτώσεις του είναι σχετικά πιο περιορισμένες. Επίσης, οι δύο αυτές μορφές διέπονται από μία ανταγωνιστική σχέση, η οποία αφορά τόσο στην ιδιοποίηση της συνολικής ζήτησης καταλύματος όσο και στην εκτόπιση των τουριστικών χρήσεων μέσω της αγοράς γης.

Το γκολφ και οι επενδύσεις στην Ελλάδα

Με βάση την εμπειρία από την Costa del Sol δημιουργήθηκε ένα γενικό ερμηνευτικό πλαίσιο, το οποίο αποσαφηνίζει το χαρακτήρα των επενδύσεων γκολφ στην Ελλάδα. Οι τελευταίες αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη σημασία κατά την τρέχουσα συγκυρία, καθώς η χώρα μας βρίσκεται αντιμέτωπη με πλήθος επενδυτικών προτάσεων σε σύνθετα τουριστικά συγκροτήματα γκολφ (Σχ. 3).

Από την άποψη της προσφοράς, το σύνολο των επενδύσεων αυτών εισάγει το οργανωτικό και λειτουργικό πρότυπο των αντίστοιχων εγκαταστάσεων στην Ανδαλουσία, δηλαδή το συνδυασμό ξενοδοχείου, δεύτερης κατοικίας, γκολφ και άλλων συμπληρωματικών εγκαταστάσεων σε μεγάλης κλίμακας έργα real estate. Υφίστανται ωστόσο αρκετές διαφορές που αφορούν στο σχετικά μεγαλύτερο μέγεθος των συγκροτημάτων, στο συνδυασμό ξενοδοχειακών και οικιστικών χρήσεων σε όλες τις περιπτώσεις –ο οποίος συνοδεύεται από τη διερεύνηση νέων μορφών εκμετάλλευσης, τη δημιουργία επώνυμων προϊόντων και την έμφαση στην περιβαλλοντική προστασία– και, τέλος, στις χωροθετικές επιλογές, που στην πλειο-

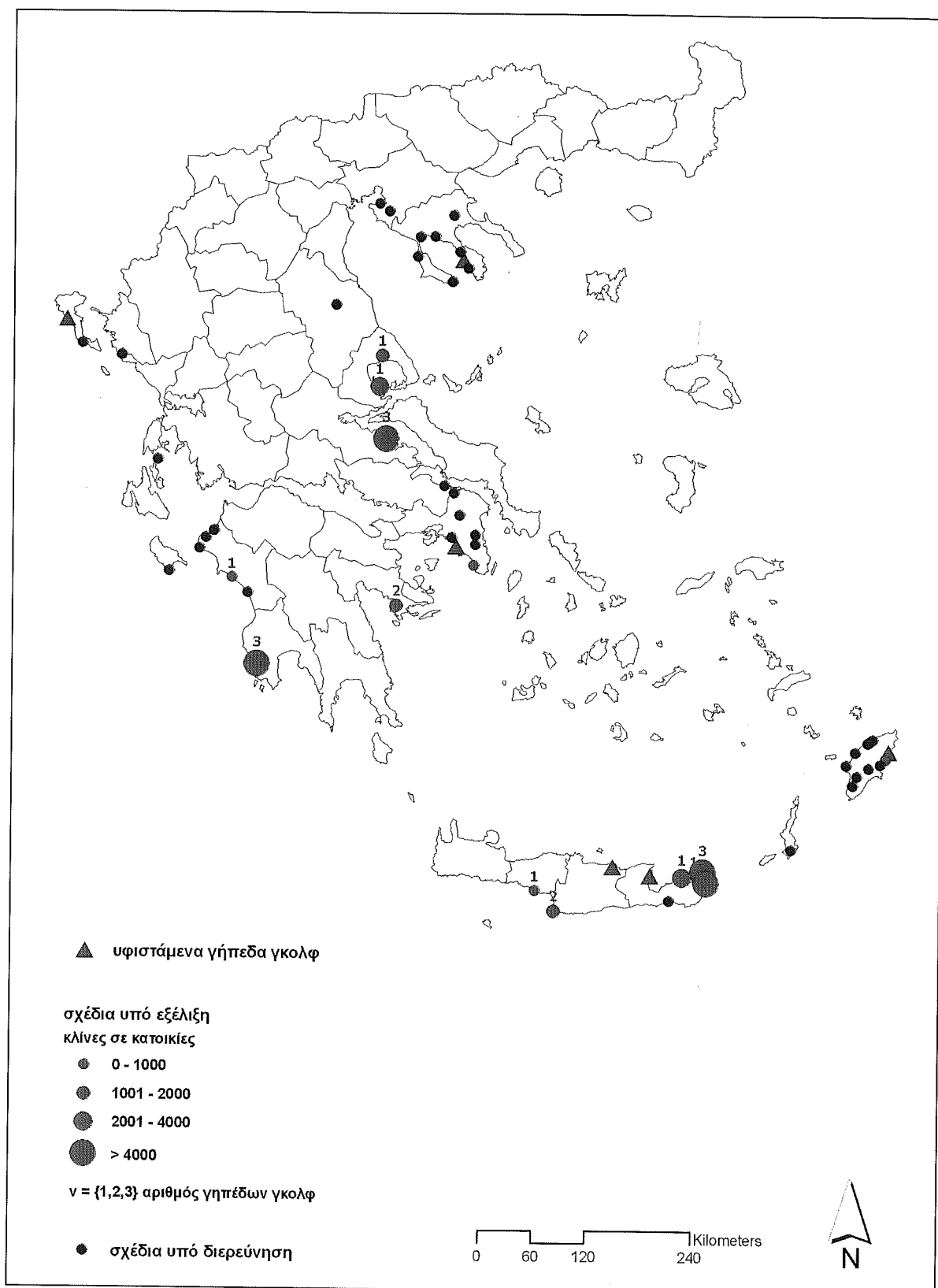
ψηφία τους δεν αφορούν σε υπερανεπτυγμένες τουριστικά περιοχές. Σημασία έχουν επίσης η περιορισμένη διαθεσιμότητα μεγάλων και ενιαίων εκτάσεων, το σχετικό κόστος της γης, η ασάφεια σχετικά με τις δυνατότητες εκμετάλλευσης της γης και το αναποτελεσματικό σύστημα αδειοδοτήσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο έχουν καθοριστική σημασία οι πρόσφατες ρυθμιστικές παρεμβάσεις του κράτους, και κυρίως η ενσωμάτωση, από νομική και οργανωτική άποψη, της δεύτερης κατοικίας εντός των ξενοδοχειακών συγκροτημάτων. Αυτός ο θεσμός της λεγόμενης «τουριστικής κατοικίας», καθώς επίσης και άλλες φωτογραφικές ρυθμίσεις (όπως π.χ. στο Ειδικό Χωροταξικό για τον Τουρισμό), τονίζουν τη μεροληπτική κρατική παρέμβαση.

Η επένδυση στο Κάβο Σίδερο της Σητείας

Τέτοια στοιχεία χαρακτηρίζουν και τη σχεδιαζόμενη επένδυση στη Μονή Τοπλού, στη Σητεία της Α. Κρήτης, που βρίσκεται στα τελικά στάδια της αδειοδότησης και η οποία αποτέλεσε το αντικείμενο έρευνας σε βάθος. Η επένδυση αυτή αποτελεί το ένα εκ των δύο εμβληματικών έργων αυτής της μορφής στη χώρα μας και μία από τις μεγαλύτερες ξένες άμεσες επενδύσεις. Πρόκειται για ένα mega-project με επενδυτικό κόστος 1,2 δισ. ευρώ και δυναμικότητα 7.000 κλινών, οι οποίες κατανέμονται σε ξενοδοχεία μικτού τύπου και σε τουριστικές κατοικίες σε 6 χωριά. Περιλαμβάνει ακόμα 3 γήπεδα γκολφ, συνεδριακό κέντρο και άλλες εγκαταστάσεις (Σχ. 4). Επενδυτικός φορέας η αγγλική εταιρεία Loyalward, η οποία μισθώνει έκταση 25.000 στρ. από το τοπικό εκκλησιαστικό ίδρυμα.

Σχήμα 3.
Επενδύσεις σύνθετων τουριστικών συγκροτημάτων γκολφ στην Ελλάδα, 2007



Η έκταση αυτή ανήκει στο δίκτυο «Φύση 2000» (εδώ βρίσκεται το φοινικόδασος του Βάι) και η ευρύτερη περιοχή είναι σημαντική από την άποψη της βιοποικιλότητας, ενώ υφίσταται πλήθος σημείων και ζωνών αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Συνυπολογίζοντας ακόμα την εγγύτητα με την πόλη της Σητείας, την πλούσια γεωμορφολογία της χερσονήσου, αλλά και την «αποκλειστικότητα» που προσφέρουν η σχετική γεωγραφική απομόνωση και η διατήρηση του κρητικού τοπίου, καταλαβαίνουμε ότι η συγκεκριμένη θέση έχει ορισμένα μοναδικά χαρακτηριστικά και αποτελεί έτσι το σημαντικότερο γεωγραφικό πλεονέκτημα της επένδυσης (Εικ. 2).

Κατά τους υποστηρικτές της επένδυσης, και σύμφωνα με τις μελέτες της επενδύτριας εταιρείας, το συγκεκριμένο έργο αποτελεί μία αναγκαιότητα για την περιοχή εξαιτίας τόσο της επικαλούμενης αναπτυξιακής υστέρησης της Α. Κρήτης όσο και της υφιστάμενης περιβαλλοντικής υποβάθμισης της εν λόγω έκτασης. Σε αυτό το πλαίσιο ο σχεδιασμός του έργου περιλαμβάνει σειρά μέτρων με στόχο τη μεγιστοποίηση των θετικών και την άμβλυνση των αρνητικών επιπτώσεων.

Όμως η ανάλυσή μας έδειξε πως οι υποθέσεις και τα συμπεράσματα των μελετών της εταιρείας σχετικά με την υφιστάμενη αναπτυξιακή υστέρηση της περιοχής, αλλά και σχετικά με τη θετική συμβολή του έργου στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη, είναι σε σημαντικό βαθμό αβάσιμα. Συγκεκριμένα, η ανάλυσή μας, στηριζόμενη κυρίως στη «κλασική» προσέγγιση των διασυνδέσεων της παραγωγής, έδειξε ότι:

1. Οι θετικές οικονομικές επιπτώσεις στην τοπική και περιφερειακή οικονομία θα είναι σημαντικά μικρότερες απ' ό,τι υπολογίζει η

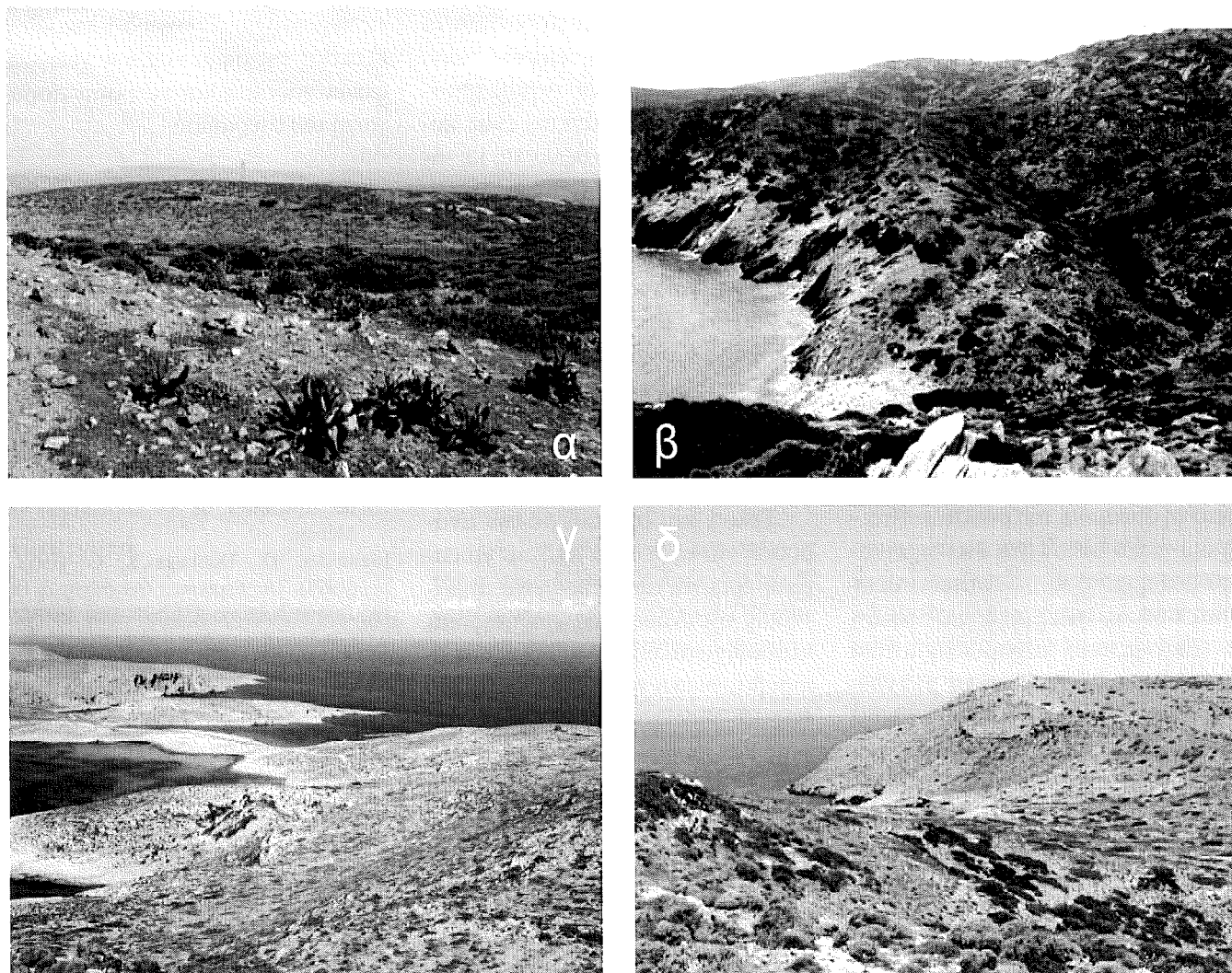
εταιρεία, τόσο λόγω του πυρήνα του επενδυτικού αντικειμένου, που είναι η παραθεριστική κατοικία, όσο και κυρίως λόγω του μεγέθους του συγκροτήματος και των οικονομικών και οργανωτικών χαρακτηριστικών που διέπουν την κατασκευή και εκμετάλλευσή του.

2. Η επένδυση θα συμβάλει σε περιορισμένο επίσης βαθμό στη δημιουργία νέας, ποιοτικά αναβαθμισμένης, σταθερής και με καλύτερες αμοιβές απασχόλησης. Αφορά δε η τελευταία όχι στον ντόπιο πληθυσμό, αλλά σε εισροή εργατικού δυναμικού, η οποία συντελεί σε υψηλές οικονομικές διαρροές.

3. Η κυριότερη έμμεση επίπτωση του έργου θα είναι η τουριστική αστικοποίηση της περιοχής και μακροπρόθεσμα η εγκαθίδρυση σε αυτή τη γωνιά της Κρήτης του κυρίαρχου, μη αειφορικού προτύπου χωρικής ανάπτυξης που στηρίζεται στον τουρισμό, γεγονός που εγκλωβίζει τις υφιστάμενες εναλλακτικές για ένα διαφορετικό πρότυπο ανάπτυξης.

Επίσης, διερευνήθηκαν οι διαδικασίες υλοποίησης της επένδυσης με έμφαση στις χωροκοινωνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις που ανέκυψαν. Η ανάλυση έδειξε ότι οι διαδικασίες υλοποίησης της επένδυσης που ακολούθησαν επενδυτής και ιδιοκτήτης γης χαρακτηρίζονται από μειωμένη φερεγγυότητα και είναι σε μεγάλο βαθμό μη νόμιμες. Παρ' όλες τις αντιφάσεις της, η νομιμοποίηση των διαδικασιών αυτών από το κράτος ήταν κρίσιμη, παράτυπη και ενάντια στο δημόσιο συμφέρον.

Πρέπει ακόμα να τονιστεί ότι η μεγάλης κλίμακας αναπτυξιακή παρέμβαση που αντιπροσωπεύει το έργο δεν αποτέλεσε ποτέ αντικείμενο προγραμματισμού και σχεδιασμού. Καθοριστική για τη συμβατότητα του έργου με την υφιστάμενη ήπια αναπτυξιακή τροχιά της περιο-



Πηγή: Loyalward 2005, Παράρτημα 2, σσ. 4, 6, 15 και 9.

Εικόνα 2.

Φωτογραφίες χαρακτηριστικών θέσεων στην περιοχή του Κάβο Σίδερο: (α) κεντρικό τμήμα, (β) ανατολικές ακτές, (γ) όρμοι Τέντας, Έλιγκα και Έλικας, (δ) ΒΔ ακτή. Στις θέσεις αυτές θα κατασκευαστούν τα 4 από τα 6 χωριά του σχεδιαζόμενου θερέτρου: (α) Γκολφ, (β) Γκράντες, (γ) Πόρτο Σίδερο, (δ) Κρύσταλλο

χής στάθηκε η ονοματοδοσία –από την πλευρά του επενδυτή– του έργου ως ήπιου και αειφορικού. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί είναι σε σημαντικό βαθμό πλασματικοί και αποσκοπούν στην άρση της ασυμβατότητας χωροθέτησης του έργου στη συγκεκριμένη περιοχή, ενόψει κωλυμάτων διοικητικού-νομικού χαρακτήρα, όπως π.χ. η σε εξέλιξη προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας για την ακύρωση του έργου.

Τέλος, οι χωροκοινωνικές αντι-

θέσεις και συγκρούσεις που προέκυψαν φανερώνουν ότι κατ' ουσίαν αντιπαραβάλλονται δύο διαφορετικά συστήματα αξιών γύρω από το κοινό διακύβευμα της τοπικής ανάπτυξης με έμφαση στην προστασία του περιβάλλοντος. Ωστόσο δεν έχουμε να κάνουμε με μία διπολική σύγκρουση, αλλά με την αλληλεπίδραση πολλών και ετερογενών απόψεων και πρακτικών. Καθοριστικό ρόλο έπαιξαν παράγοντες όπως οι υφιστάμενες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις

στη περιοχή, η επιχειρηματική αντιπαλότητα και η πολυεπίπεδη κρατική αρωγή, στο πλαίσιο πάντα του κυρίαρχου θεσμικού πλαισίου όπου κυριαρχούν οι άτυπες σχέσεις και πρακτικές. Κυρίως όμως αναδείχθηκε ότι δεν πρόκειται για την αμυντική εναντίωση του τοπικού απέναντι σε απειλές που προέρχονται απ' έξω και από τα πάνω, αλλά για την εναντίωση κυρίως υπερτοπικών δρώντων υποκειμένων σε αναπτυξιακές παρεμβάσεις που έχουν κατά πλειοψηφία

τη συναίνεση της τοπικής κοινωνίας και οι οποίες διακυβεύουν πόρους υπερτοπικής σημασίας.

Συμπερασματική θεώρηση

Με βάση τη μελέτη της ισπανικής περίπτωσης, και συγκεκριμένα την ενσωμάτωση των γηπέδων γκολφ σε έργα μεγάλης κλίμακας του λεγόμενου «τουριστικού real estate», μπορούμε να ισχυριστούμε πως, από την άποψη της προσφοράς, η δυναμική του τουρισμού του γκολφ εξαρτάται από τη δυναμική του οικιστικού τουρισμού, και αυτό είναι ένα σημαντικό μάθημα τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και σε επίπεδο πολιτικών.

Επίσης, από τα χαρακτηριστικά των προγραμματιζόμενων επενδύσεων στη χώρα μας διαφαίνεται ότι το πρότυπο των σύνθετων συγκροτημάτων γκολφ στην Ελλάδα αποτελεί ένα νέο πρότυπο «τουριστικής» εγκατάστασης στη Μεσόγειο, το οποίο διαμορφώνεται στη συνισταμένη των τάσεων αναδιάρθρωσης του τουρισμού και του real estate, των αλληλεξαρτήσεων ανάμεσα στους επιμέρους προορισμούς και αγορές στην κλίμακα της Ευρώπης και της Μεσογείου και, τέλος, του γενικού και ειδικού ρυθμιστικού πλαισίου που αφορά σε αυτά.

Σε ό,τι αφορά στις αναπτυξιακές επιπτώσεις των συγκροτημάτων γκολφ, η ανάλυσή μας έδειξε ότι συνολικά η θετική συμβολή σε τοπική και περιφερειακή κλίμακα θα είναι σε κάθε περίπτωση πολύ ασθενέ-

στερη από εκείνη που προωθούν οι υποστηρικτές των επενδύσεων. Στην περίπτωση των συγκροτημάτων γκολφ αναπαράγεται ένας κυρίαρχος μύθος που θέλει τις μεγάλες επενδυτικές πρωτοβουλίες να οδηγούν αυτόματα στην ανάπτυξη του τόπου και της περιφέρειας, κάτι που η ανάλυσή μας έδειξε πως δεν ισχύει. Ένας δεύτερος, μη κυρίαρχος μύθος θέλει τις μεγάλες επενδύσεις να είναι ασύμβατες με την προστασία του περιβάλλοντος. Η κριτική στο μύθο αυτόν παραμένει ανοικτή.

Τέλος, και σχετικά με την ανάδραση για τη θεωρία από την εμπειρική έρευνα, αποδεικνύεται σημαντικό ο συνδυασμός χωρικής και κλαδικής ανάλυσης. Με την πρώτη επιβεβαιώνεται η τρέχουσα έμφαση στις θεωρήσεις οικονομικής γεωγραφίας και περιφερειακής ανάπτυξης σχετικά με τη σημασία του τόπου και της περιφέρειας ως μονάδων αναλυτικής προσέγγισης, και εδώ τονίζουμε επιπλέον την ανάγκη για ενσωμάτωση της κρίσιμης παραμέτρου των χωροκοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων, δηλαδή της ανάπτυξης ως διακυβεύματος. Συγχρόνως όμως, με την κλαδική ανάλυση επανέρχεται η σημασία της επιχείρησης και των γεωγραφικών της αγκιστρώσεων ως επίσης καθοριστικής παραμέτρου που ερμηνεύει τα διαφοροποιημένα αναπτυξιακά τοπία. Ο συνδυασμός αυτός χωρικής και κλαδικής ανάλυσης αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία στο πλαίσιο της επιζητούμενης «αποδοχής» του τουρισμού από

τις περιφερειακές σπουδές, ακριβώς εξαιτίας της σημασίας των γεωγραφικών χαρακτηριστικών στην παραγωγή του τουρισμού.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agarwal, S., Ball, R., Shaw, G., Williams, A. M. (2000), «The Geography of Tourism Production: Uneven Disciplinary Development?», *Tourism Geographies*, 2(3): 241-263.
- Escorza Doblas, F. (2001), *El Turismo de Golf en la Costa del Sol*, Málaga: Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga.
- Ioannides, D., Debbage K. G. (επιμ.) (1998), *The Economic Geography of the Tourist Industry: A Supply-Side Analysis*, London: Routledge.
- Leontidou, L., Marmaras, E. (2001), «From Tourists to Migrants: Residential Tourism and "Littoralization"», στο Apostolopoulos, Y., Loukissas, P., Leontidou, L. (επιμ.), *Mediterranean Tourism: Facets of Socioeconomic Development and Cultural Change*, London: Routledge.
- Loyalward Ltd. (2005), *Μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων: ολοκληρωμένη τουριστική ανάπτυξη περιοχής ιδρύματος «Παναγιά η Ακρωτηριανή» - Έργο «Κάβο Σίδερο»*, 6 τόμοι και 17 παραρτήματα, Σεπτέμβριος 2005, Αθήνα.
- Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (2006), *Local and Regional Development*, Oxon: Routledge.
- ΤΕΕ / Τμήμα Ανατολικής Κρήτης (2006), *Τουριστική ανάπτυξη και έργα υποδομών στην Επαρχία Σητείας*, απομαγνητοφωνημένα πρακτικά 2ης συνεδρίασης της αντιπροσωπείας, 8 Μαρτίου 2006.
- Χατζημιχάλης, Κ. (1992), «Εισαγωγή: Βασικές προσεγγίσεις στις θεωρίες και πολιτικές», στο Χατζημιχάλης, Κ. (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική*, Αθήνα: Εξάντας.

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Αλίκη Σπυροπούλου

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο βασίστηκε στη διδακτορική διατριβή, με τίτλο: *Μορφές κατοίκησης στην Αθήνα κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. Αρχιτεκτονικός χώρος και λογοτεχνία*, η οποία εκπονήθηκε στον τομέα ΙΙΙ: «Αρχιτεκτονικής Γλώσσας, Επικοινωνίας και Σχεδιασμού», στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ. Η έρευνα ξεκίνησε με επιβλέπουσα καθηγήτρια την Άννη Βρυχέα και ολοκληρώθηκε με συμβουλευτική επιτροπή τους Σόλωνα Ξενόπουλο (επιβλέποντα), Ελένη Πορτάλιου και Σταύρο Σταυρίδη και τη σημαντική συμβολή του Παναγιώτη Μουλλά, της Λίζυς Τσιριμώκου και της Γεωργίας Γκότση.

Συνολικά η διδακτορική διατριβή επιχειρεί να συγκροτήσει μια μέθοδο ανάγνωσης του αστικού χώρου και των μορφών κατοίκησης η οποία να βασίζεται σε λογοτεχνικά κείμενα για την Αθήνα, στο τέλος του 19ου αιώνα. Κυρίως μελετήθηκαν οι συγγραφείς: Γρηγόριος Ξενόπουλος, Νικόλαος Σπανδωνής, Ιωάννης Κονδυλάκης, Εμμανουήλ Ροΐδης, Γεράσιμος Βώκος, Μιχαήλ Μητσάκης και Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης.

Πώς αποδίδουν οι λογοτέχνες τον αστικό χώρο; Σε ποια Αθήνα αναφέρονται; Σε ποια σημεία η λογοτεχνική Αθήνα διασταυρώνεται με την πραγματική;

Για να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα, χρησιμοποιήθηκε μια θεωρία για την αποκωδικοποίηση της λογοτεχνίας βασισμένη στις αναλύσεις του Philippe Hamon, και συγκεκριμένα στα βιβλία του: *Expositions. Littérature et architecture au XIXème siècle* (1989), *Du descriptif* (1993), *Texte et idéologie* (1997).

Αστικός χώρος και λογοτεχνία

Σύμφωνα λοιπόν με τον Philippe Hamon, ο λογοτέχνης του 19ου αιώνα αντλεί στοιχεία από την πραγματικότητα, χειρίζεται ένα συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο και αποδίδει τους χαρακτήρες του έργου του μέσα από τον τόπο κατοίκησης τους και τις συνήθειές τους. Επιπλέον, ο αφηγηματικός χώρος έχει ως υπόβαθρο τη δομή του αρχιτεκτονικού. Όλα τα παραπάνω στοιχεία παρέχουν στο λογοτεχνικό έργο αληθοφάνεια.

Η λογοτεχνία του 19ου αιώνα,

σύμφωνα με τον Π. Μουλλά, χαρακτηρίζεται από «την υποχώρηση της ιστορικής μνήμης και του ιστορικού μυθιστορήματος και τη μετάβαση στο νατουραλιστικό διήγημα, στο ηθογραφικό-λαογραφικό παρόν, στο χώρο της ατομικής εμπειρίας». ¹ Τότε πληθαίνουν και τα κείμενα που αφορούν στην αθηναϊκή ζωή. ² Αυτό είναι φυσικό, καθώς αυτή ήταν η σπουδαιότερη πόλη του ελληνικού κράτους ³ και ο πληθυσμός της διπλασιάζεται στο χρονικό διάστημα από το 1879 μέχρι το 1896.

Η Αθήνα του 19ου αιώνα αποτελεί «την πρώτη ύλη για τη μυθοπλασία» ⁴ στα έργα των συγγραφέων της έρευνας. Αυτό φαίνεται από τον τίτλο ή τον επίτιτλό τους, δηλαδή: *Οι άθλιοι των Αθηνών* (Κονδυλάκης), *Η Αθήνα μας* (Σπανδωνής), *Αθηναϊκαί*

1. Π. Μουλλάς, «Εισαγωγή», στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. Α', Αθήνα: Σοκόλης, 1998, σ. 197.

2. Α. Τσιριμώκου, *Λογοτεχνία της πόλης*, Αθήνα: Λωτός, 1987, σ. 14: «Ειδικότερα παρακολουθούμε τη μονοπωλιακή σχεδόν εγγραφή της Αθήνας στην αφηγηματική πρόζα κατά τη διάρκεια της πενήνταετίας 1870-1920».

3. Γ. Γκότση, «Εισαγωγή», στο Ι. Κονδυλάκης, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, τόμ. Α', Αθήνα: Νεφέλη, 1999, σ. 10

4. Α. Τσιριμώκου, *Εσωτερική ταχύτητα*, Αθήνα: Άγρα, 2000, σ. 80.

σελίδες (Μητσάκης), *Αθηναϊκοί περιπάτοι* (Ροΐδης), *Αθηναϊκά διηγήματα* (Παπαδιαμάντης). Επίσης, στην αθηναϊκή πεζογραφία του 19ου αιώνα υπάρχει αναφορά σε πραγματικές τοποθεσίες, πρόκειται για το ονομαστικό τέχνασμα,⁵ σύμφωνα με τη Λ. Τσιριμώκου. Για παράδειγμα, στον *Νικόλα Σιγαλό* του Ξενόπουλου υπάρχει εκτενής αναφορά σε δρόμους, συνοικίες και κτήρια, και στα *Αθηναϊκά διηγήματα* του Παπαδιαμάντη το καπηλειό του Καχοριμάνη στον Ψυρρή αναφέρεται με όνομα παραπλήσιο του πραγματικού, ώστε να το υπονοεί. Και στις δύο περιπτώσεις, σύμφωνα με τη Λ. Τσιριμώκου, αυτά τα ονόματα δεν πρέπει να αποτελούν «ταυτίσεις αλλά σημάνσεις».⁶ Τέλος, στο έργο τους δεσπόζει κάποιος υπαρκτός τύπος κτηρίου ή αρχιτεκτονικός χώρος. Για παράδειγμα, στο έργο του Παπαδιαμάντη κυριαρχεί η κατοικία με τα ενοικιαζόμενα δωμάτια γύρω από την αυλή, στην περιοχή του Ψυρρή, ενώ στο έργο του Σπανδωνή το αστικό μέγαρο με τους πολυτελείς χώρους υποδοχής και τη σέρρα. Όλα τα παραπάνω συγκροτούν το τέχνασμα της αληθοφάνειας.

Ο κάθε συγγραφέας όμως έχει διαφορετική προσωπικότητα, βιοματικές εμπειρίες, τρόπο γραψίματος και μέσα από το έργο του θέλει να προβάλει την ιδεολογία του. Πέρα δηλαδή από τα ρεαλιστικά στοιχεία, το λογοτεχνικό έργο αποκτά την *αφηγηματική λειτουργία* και έτσι ξεκινάει ένας μηχανισμός μετάπλασης του πραγματικού. Πώς όμως λειτουργεί αυτός ο μηχανισμός;

5. Λ. Τσιριμώκου, *Λογοτεχνία της πόλης*, ό.π., σ. 43: «Η ενύφανση υπαρκτών ανθρωπωνυμίων ή τοπωνυμίων στον αφηγηματικό ιστό εκπέμπει προς τον αναγνώστη ότι αυτά που διαβάζει δεν είναι παραμύθια ούτε φαντασιοκοπήματα αλλά ότι συνέβησαν στην πραγματικότητα».

6. Στο ίδιο, σ. 45.

Κατ' αρχάς, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον αρχιτεκτονικό χώρο για να εκφράσει τις ιδέες του, δηλαδή αποσυναρμολογεί και συναρμολογεί εκ νέου τους χώρους για να εξυπηρετήσει την *αφηγηματική λειτουργία* του έργου και να κατασκευάσει έναν ιδεολογικό χώρο που είναι ταυτόχρονα και λογοτεχνικός.

Συνεπώς, η μέθοδος της συναρμολόγησης έγκειται στο ότι κάθε συγγραφέας παρουσιάζει μια πόλη που έχει υποστεί *μοντάζ*. Για να γίνει κατανοητή αυτή η μέθοδος, ας δούμε την παρουσίαση της Αθήνας μέσα από το έργο του Ξενόπουλου⁷ (1867-1951) και τα *Αθηναϊκά διηγήματα*⁸ του Παπαδιαμάντη (1851-1911).

Όσον αφορά στη χωρική παρουσίαση της Αθήνας, ο Ξενόπουλος, για να κατασκευάσει την ιδεολογική του πόλη, αποδομεί την υπαρκτή και τη συναρμολογεί ξανά, διατηρώντας τη φοιτητική γειτονιά της Νεάπολης και τη γεωμετρική επέκτασή της (εστιάζοντας στους βασικούς δρόμους – Πανεπιστημίου, Σταδίου, Ιπποκράτους – στις πλατείες – Συντάγματος, Ομονοίας – στο Πανεπιστήμιο, σε ξενοδοχεία, σε αστικές κατοικίες), με κάποιες αναφορές σε μακρινούς τόπους ψυχαγωγίας και συνάντησης, όπως το Φάληρο.

Στην πόλη που παρουσιάζει ο Ξενόπουλος είναι ανύπαρκτες οι υποβαθμισμένες ΝΔ συνοικίες – εκτός από κάποια νύξη για τους

7. Γ. Ξενόπουλος, *Άνθρωπος του κόσμου. Αθηναϊκή μυθιστορία, Τριακοσιάδραχμον έπαθλον, Ο δεύτερος έρωσ, Νικόλας Σιγαλό. Αθηναϊκή μυθιστορία*. Τα κείμενα αυτά δεν εξαντλούν το έργο του Γ. Ξενόπουλου, συνιστούν ωστόσο ένα μεγάλο και αξιόλογο μέρος του.

8. Α. Κοτζιάς, *Τα αθηναϊκά διηγήματα και δύο δοκίμια για τον χρόνο*, Αθήνα: Νεφέλη, 1992, σ. 21. Ο Α. Κοτζιάς αναφέρεται σε 46 αθηναϊκά διηγήματα, αν συνυπολογίσουμε και τη «Βλαχοπούλα». Στον κατάλογο του Α. Κοτζιάς έχει προστεθεί το άρθρο «Αι Αθήναι ως Ανατολική πόλις».

πλημμυροπαθείς της Βαθειάς – και το διαχρονικό τμήμα της πόλης (εκεί δηλαδή που υπήρχαν διαδοχικές οικήσεις από την Αρχαιότητα μέχρι την Τουρκοκρατία). Ουσιαστικά η Αθήνα παρουσιάζεται ως καινούργια πόλη του 19ου αιώνα στην οποία κυριαρχεί η νεοκλασική αρχιτεκτονική.⁹ Μέσα στα όρια της πόλης αυτής κινούνται και δρουν οι χαρακτήρες του, οι οποίοι είναι αστοί σχεδόν στο σύνολό τους και προέρχονται είτε από την Αθήνα είτε από αστικά κέντρα της επαρχίας ή του εξωτερικού, όπως η Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη.

Σε αντίθεση με τον Ξενόπουλο, ο Παπαδιαμάντης, μέσα από την οπτική του εσωτερικού μετανάστη,¹⁰ στα *Αθηναϊκά διηγήματα* αποδομεί την πόλη, διατηρώντας μόνο τις υποβαθμισμένες ΝΔ συνοικίες και το διαχρονικό τμήμα της. Αυτός αποσιωπά συστηματικά την επέκταση της πόλης και όλες εκείνες τις κατασκευές που συγκροτούν τη νεοσύστατη πρωτεύουσα.¹¹ (βουλεβάρτα, πλατείες, αστι-

9. Στο Γ. Ξενόπουλος, *Νικόλας Σιγαλό. Αθηναϊκή μυθιστορία*, εισαγ.-επιμ. Ε. Αμυλήτου, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΛΙΑ, σσ. 191-192, υπάρχει αναφορά στη νεοκλασική αρχιτεκτονική των προσώπων της οδού Ιπποκράτους: «Επί του απέναντι υψηλού εξώστου, του οποίου το σιδηρούν λευκόν κινηλίδωμα παρίστα σύμπλεγμα φαντασιωδών πτηνών και ανθέων».

10. Ο Α. Παπαδιαμάντης υπήρξε κατά κάποιον τρόπο οικονομικά περιθωριοποιημένος, λόγω του αντικοφορμιστικού χαρακτήρα του, της διαφορετικότητάς του εξαιτίας του μεγάλου ταλέντου του, και της επιμονής του να υπηρετεί τη λογοτεχνία χωρίς συμβιβασμούς, με αποτέλεσμα την οικονομική του ανέχεια. Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, κριτική έκδ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 5 τόμοι, Αθήνα: Δόμος, 1981-1987. Α. Κοτζιάς, *Τα αθηναϊκά διηγήματα...*, ό.π.: Π. Μουλλάς, «Το διήγημα, αυτοβιογραφία του Παπαδιαμάντη», στο Μουλλάς, Π. (επιμ.), *Α. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1999.

11. Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Παρουσίαση-Ανθολόγηση», στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα: Σοκόλης, 1997, σ. 133: «Αφί-

κά μέγαρα), καθώς και την εξέλιξη της,¹² όπως η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση, η ανοικοδόμησή της, οι συγκοινωνίες που εγκαθίστανται στην πόλη κ.λπ. Με αυτό τον τρόπο η πόλη παραμένει στάσιμη και αμετάβλητη στις δεκαετίες στις οποίες αναφέρονται τα *Αθηναϊκά διηγήματα* του. Όσον αφορά στα κτίσματα, στις περιγραφές του πλεονάζουν οι *χαμόγειες τρώγλες*, που έρχονται σε πλήρη αντίφαση με τις περιποιημένες αστικές κατοικίες του Ξενοπούλου. Πέρα από αυτή την πόλη, αντί για εξοχές όπως το Φάληρο, υπάρχει κάποιες φορές μια ύπαιθρος με αγροτικό χαρακτήρα, όπως «εις τα Πατήσια [...] εις μιαν άκρην της πόλεως, όπου έτρεφε γίδες και προβατίνες και κότες»,¹³ άλλοτε τα εξοχικά καφενεδάκια και άλλοτε ο Πειραιάς. Σε αυτή τη λογοτεχνική πόλη κατοικούν κυρίως μετανάστες, όπως ο Ιταλός καθολικός Αντώνιος Αμπέρτος, ο Εβραίος από την Κέρκυ-

ρα,¹⁴ η Κατερινιώ η Πολίτισσα,¹⁵ η γριά Βασίλω «ξένη στα ξένα»,¹⁶ ο Καρπάθιος λατόμος, ο Ιταλοκερκυραίος μπαρμπα-Νιόνιος, ο Πούπης, η Υδραία σπιτονοικοκυρά Μπα-Μαρώ,¹⁷ που φοράει ακόμη το τσεμπέρι της.¹⁸

Συνεπώς, ο κάθε συγγραφέας, χρησιμοποιώντας τον αστικό χώρο και την κατοίκησή του, αναδεικνύει την ιδεολογία του. Για παράδειγμα, ο Ξενοπούλος, εστιάζοντας στο νέο τμήμα της Αθήνας με τους αστούς που περπατούν στα βουλεβάρτα, εμφανίζει μια πόλη ανοιχτή που δίνει τη δυνατότητα κοινωνικής πρόσβασης παντού, αναδεικνύοντας με φιλικό τρόπο την αστική ζωή σε μια μοντέρνα πόλη. Αντίθετα, ο Παπαδιαμάντης, αναφερόμενος κυρίως στο διαχρονικό τμήμα της Αθήνας, εμφανίζει μια πόλη που κατοικείται από εσωτερικούς μετανάστες, οι οποίοι βρίσκονται εγκλωβισμένοι στα όρια μιας γειτονιάς, προβάλλοντας τα προβλήματα της απότομης αστικοποίησης.

Μπορεί άραγε να γίνει σύνθεση αυτών των διαφορετικών αποδόσεων της Αθήνας; Μπορούμε να συνθέσουμε δύο αντιφατικές πόλεις, όπως αυτή του Ξενοπούλου και εκείνη του Παπαδιαμάντη, για να έχουμε τη συνολική πόλη;

Οι συγγραφείς, μέσα από τις διαφορετικές χωρικές παρουσιάσεις της πόλης, συνολικές ή απο-

σπασματικές, κατασκευάζουν την *ιδεολογική τους πόλη*. Αυτό σημαίνει με απλά λόγια ότι οι συγγραφείς βλέπουν την πόλη μέσα από το ιδεολογικό τους φίλτρο.

Νεωτερικότητα και παράδοση

Ο βασικός προβληματισμός της εποχής, που αποτυπώνεται στον αστικό χώρο, είναι ότι η Αθήνα, από οικισμός της Τουρκοκρατίας, που ήταν κάποτε, έχει μετασχηματιστεί σε πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Για να ολοκληρωθεί ο μετασχηματισμός χρειάστηκαν νέο πολεοδομικό σχέδιο (Klenze), δημόσια κτήρια (Βουλή, υπουργεία), δημόσιοι χώροι (πλατείες), έργα υποδομής και θεσμοί. Η καινούργια Αθήνα, για να λειτουργήσει ως ευρωπαϊκή πόλη, απαιτεί την προβολή ενός αντίστοιχου πολιτιστικού προσώπου και τη ρήξη με το άμεσο παρελθόν.

Οι συγγραφείς που εξετάζουμε έρχονται αντιμέτωποι με αυτές τις αλλαγές. Γι' αυτό κρίθηκε σκόπιμο τελικά η εξέταση του έργου τους να περιστραφεί γύρω από το δίπολο νεωτερικότητα-παράδοση. Τα ερωτήματα που δημιουργούνται είναι:

- Πώς οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται και ορίζουν τη νεωτερικότητα;
- Πώς οι συγγραφείς αντιμετωπίζουν τη διαχρονική πόλη και σε ποια πόλη αναφέρονται, στην αρχαία, τη βυζαντινή, την οθωμανική;

Κάθε συγγραφέας ορίζει διαφορετικά τη νεωτερικότητα, για παράδειγμα, ο Ξενοπούλος και ο Σπανδωνής παρουσιάζουν κυρίως τα θετικά στοιχεία μιας νεωτερικής και δυτικοευρωπαϊκής πόλης, ενώ ο Κονδυλάκης σχολιάζει τα αρνητικά στοιχεία αυτής της νεωτερικότητας: ο Ροΐδης δείχνει μια πόλη που δεν έχει καταφέρει να εκσυγχρονιστεί, και ο Βώκος παρουσιάζει την παρ-

νοντας έξω από το οπτικό του πεδίο όποιους χώρους σχετίζονται με τη ραγδαία βελτίωση της υποδομής της ζωής στην πρωτεύουσα, την οικονομική ανάπτυξη και την αστικοποίησή της».

12. Α. Κοτζιάς, *Τα αθηναϊκά διηγήματα...*, ό.π., σσ. 44-46: «Στα 1869, που την πρωτογνώρισε ο Παπαδιαμάντης, δεκαοχτάχρονος μαθητής του Γυμνασίου, η Αθήνα είχε δεν είχε 44.000 κατοίκους. Όταν, σχεδόν σαράντα χρόνια αργότερα, την εγκατέλειψε για πάντα, ταλαιπωρημένος και άρρωστος γέροντας, ο πληθυσμός της είχε περίπου τετραπλασιαστεί με ρυθμό επιταχυνόμενο από το 1880 και πέρα, καθώς δηλαδή ανεμισόταν η τριουπική περίοδος. Ανάλογες με τον πολλαπλασιασμό του πληθυσμού υπήρξαν και οι μεταβολές στα λοιπά μεγέθη: εμπόριο, βιομηχανία, συγκοινωνίες κτλ. Η Αθήνα βαθμιαία συνδέθηκε σιδηροδρομικώς με τον Πειραιά, την Κηφισιά, το Λαύριο, την Πελοπόννησο, τη Στερεά και τη Θεσσαλία και απέκτησε δίκτυο υπηλάτου τροχόδρομου που απλωνόταν ως τα Πατήσια, τους Αμπελόκηπους, την Αχαρνών, την Ιπποκράτους, την Πειραιώς και την Κολοκυνθού. [...] Ελάχιστα ίχνη από αυτή τη ριζική μεταβολή, αυτές τις εντέλει δυναμικές κοινωνικοοικονομικές διεργασίες, διακρίνονται αγνότατα στα αθηναϊκά διηγήματα του Παπαδιαμάντη».

13. Α. Παπαδιαμάντης, «Φιλόστοργοι», ό.π., τόμ. Γ', σ. 95.

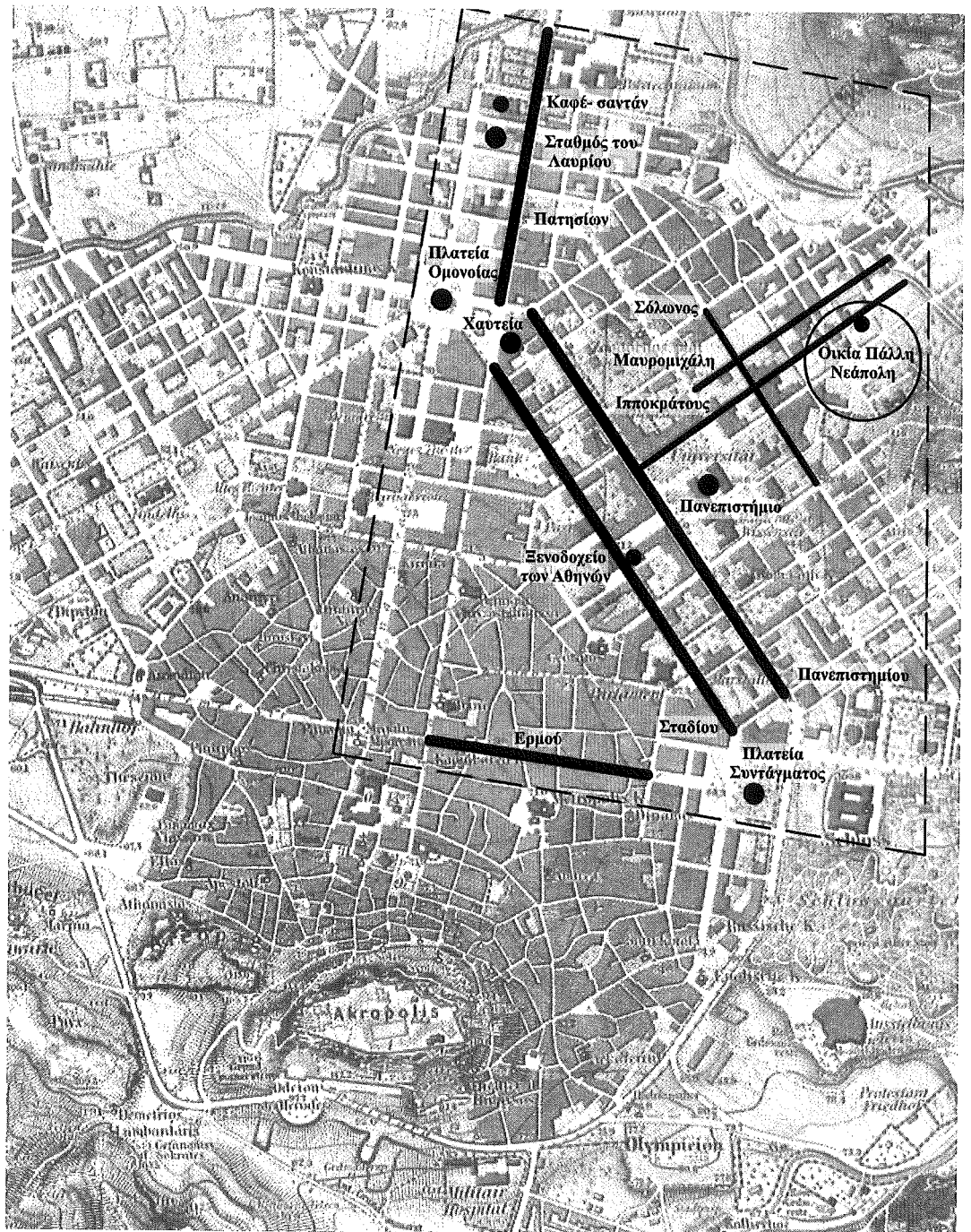
14. Α. Παπαδιαμάντης, «Αντίκτυπος του νου», ό.π., τόμ. Δ'.

15. Α. Παπαδιαμάντης, «Ο γείτονας με το λαγούτο», ό.π., τόμ. Γ'.

16. Α. Παπαδιαμάντης, «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη», ό.π., τόμ. Γ'.

17. Α. Παπαδιαμάντης, «Το ζωντανό κιβούρι μου», ό.π., τόμ. Δ'.

18. Στο ίδιο, σ. 621: «Και πώς έβγαλες το τσεμπέρι; της λέγει. Εγώ έχω σαράντα χρόνια στην Αθήνα... και το φορώ!» Εκφράζοντας την παράδοση και τις σταθερές δομές μέσα στην εκσυγχρονισμένη πόλη.



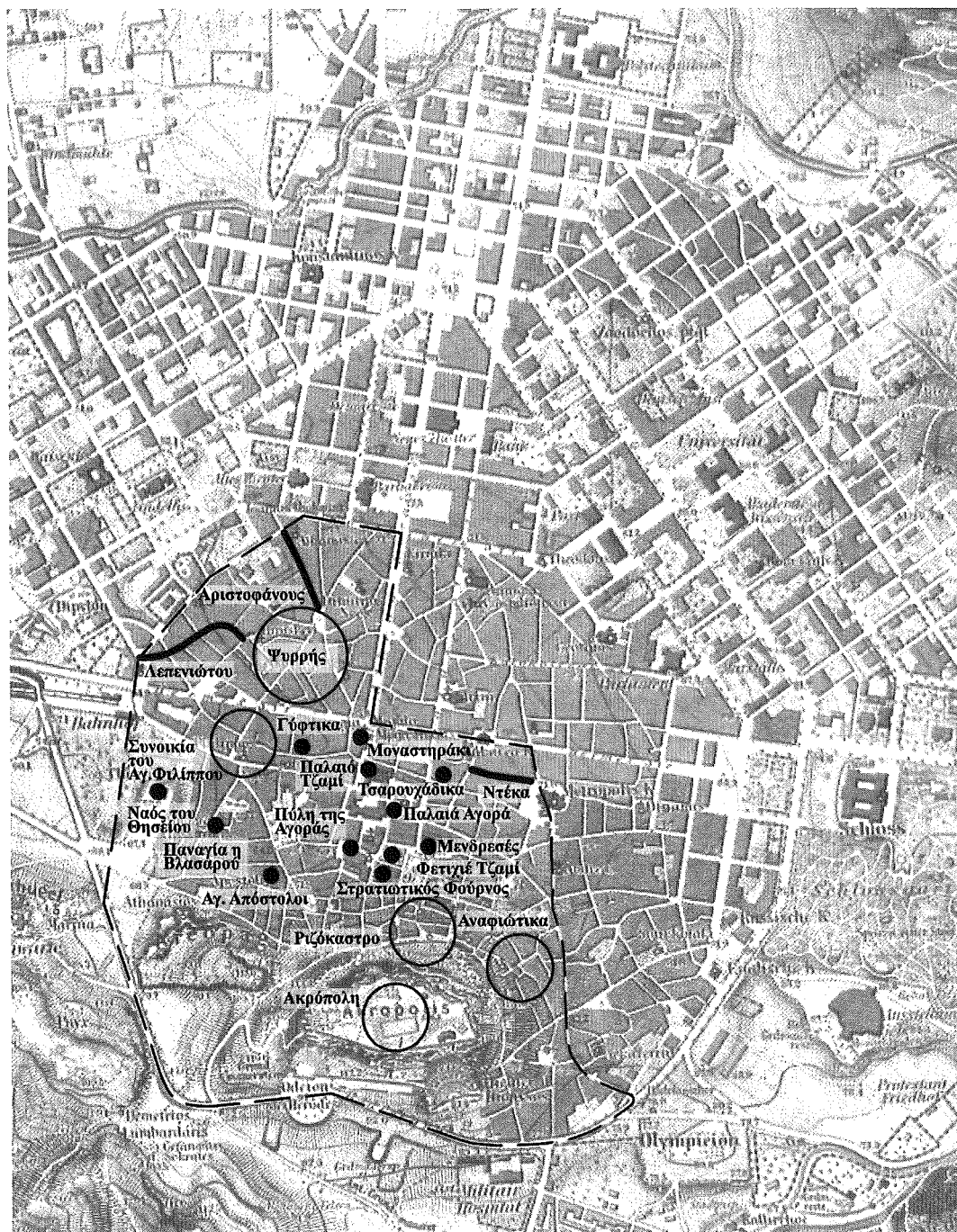
*Η Αθήνα του Γρ. Ξενόπουλου.
Το υπόβαθρο του χάρτη είναι αποτύπωση της Αθήνας του 1875, από τον J. H. Kaupert*

δοση σε φθίνουσα πορεία (μέσω μιας οικογένειας αγωνιστών του '21) και τη νεωτερικότητα σε ανοδική (μέσω της οικογένειας ενός νεόπλουτου τραπεζίτη). Στο έργο του Μητσάκη η Αθήνα εμφανίζεται ως πόλη που βρίσκεται στο μεταίχμιο,

ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό και την παράδοση, στη Δύση και την Ανατολή. Τέλος, ο Παπαδιαμάντης σκιαγραφεί την Αθήνα κυρίως ως πόλη διαχρονική και ανατολική.

Όσον αφορά στις αρχαιότητες, μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι ο

Ξενόπουλος και ο Κονδυλάκης δεν τις βλέπουν, ο Σπανδωνής τις βλέπει ως τοπίο που πλαισιώνει τις κοσμικές εκδηλώσεις, ο Ροΐδης δείχνει θαυμασμό προς τα ελληνικά και ρωμαϊκά ερείπια και περιφρόνηση προς τα κτίσματα της Τουρκοκρα-



Η Αθήνα μέσα από τα Αθηναϊκά διηγήματα του Αλ. Παπαδιαμάντη.

Το υπόβαθρο του χάρτη είναι αποτύπωση της Αθήνας του 1875, από τον J. H. Kaupert

τίας, ενώ ο Μητσάκης, ο Βώκος και ο Παπαδιαμάντης, πέρα από τις αρχαιότητες, βλέπουν και τα βυζαντινά εκκλησιάκια.

Έτσι, οι λογοτέχνες, ανάλογα με το ιδεολογικό φίλτρο που παρεμβάλλουν, παρουσιάζουν την Αθήνα ως:

- δυτικοευρωπαϊκή πόλη
- πόλη στο μεταίχμιο παράδοσης και νεωτερικότητας
- ανατολική πόλη.

Ο Ξενόπουλος και ο Σπανδωνής, περιγράφοντας κυρίως τα δεντροφυτεμένα βουλεβάρτα και τους φαντα-

σμαγορικούς εμπορικούς δρόμους, στους οποίους έχουν πρόσβαση όλες οι κοινωνικές τάξεις και απολαμβάνουν τα αγαθά της νεωτερικότητας, προβάλλουν τα θετικά στοιχεία μιας νεωτερικής πόλης. Ο Κονδυλάκης, αναφερόμενος σε όλη την πόλη, δίνει

από τη μια πλευρά τα αρνητικά στοιχεία της νεωτερικής πόλης, όπως η εγκληματικότητα, και από την άλλη τα θετικά της στοιχεία, όπως είναι η ύπαρξη ευαγών ιδρυμάτων, που έχουν ως στόχο να καθοδηγήσουν τους νέους στην ενσωμάτωσή τους στη νεωτερική κοινωνία. Ο Ροΐδης εμφανίζει μια πόλη που δεν καταφέρνει να εκσυγχρονιστεί πλήρως, προβάλλοντας την ακαθαροσία των βουλεβάρτων, την έλλειψη έργων υποδομής και την ανάμιξη ασυμβίβαστων χρήσεων. Ο Βώκος μάς δίνει μια πόλη όπου η νεωτερικότητα κυριαρχεί και η παράδοση βρίσκεται σε παρακμή, μέσα α-

πό την αντιπαράθεση δύο περιοχών, του Συντάγματος και της Ρωμαϊκής Αγοράς, δηλαδή του καινούργιου κέντρου και του αρχικού πυρήνα της πόλης. Ο Μητσάκης αποδίδει την πόλη στο μεταίχμιο παράδοσης και νεωτερικότητας, μέσα από σημεία σε επιλεγμένες θέσεις, όπου ο γεωμετρικός ιστός της νέας πόλης συναντά τον ακανόνιστο της παλαιάς ή όπου η λαμπερή όψη της πόλης έρχεται σε αντίθεση με τις συμπεριφορές των πολιτών της. Τέλος, ο Παπαδιαμάντης μάς δίνει μια λογοτεχνική πόλη που περιλαμβάνει μόνο το διαχρονικό τμήμα της Αθήνας.

Επίλογος

Μέσα από αυτή τη σύντομη παρουσίαση, το παρόν άρθρο προσπάθησε να παρουσιάσει την Αθήνα του 19ου αιώνα μέσα από δύο διαφορετικές αφηγήσεις (Ξενόπουλος-Παπαδιαμάντης) σαν να πρόκειται για δύο διαφορετικές πόλεις, να εξηγήσει στη συνέχεια πώς λειτουργεί ο μηχανισμός μετάπλασης του αστικού χώρου στα λογοτεχνικά κείμενα και, τέλος, να προτείνει μια ταξινόμηση των διαφορετικών αποδόσεων του αστικού χώρου, βασισμένη στο δίπλο νεωτερικότητα-παράδοση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βώκος, Γ. (1895), «Υπό την Ακρόπολιν», *Εστία*, αρ. 280-331 (12/12/1894-4/2/1895).
- Βώκος, Γ. (2004), *Ο κύριος Πρόεδρος. Πρωτότυπον πολιτικο-κοινωνικόν μυθιστόρημα*, φιλολ. επιμ. Πάνος Μουλλάς, Αθήνα: Σοκόλης.
- Γκότση, Γ. (2004), *Η ζωή εν τη πρωτευούση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Hamon, Ph. (1989), *Expositions. Littérature et architecture au XIXe siècle*, Paris: José Corti.
- Hamon, Ph. (1993), *Du descriptif*, Paris: Hachette.
- Hamon, Ph. (1997), *Texte et idéologie*, Paris: PUF / Quadrige.
- Κονδυλάκης, Ι. (1999), *Οι άθλιοι των Αθηνών*, φιλολ. επιμ. Γ. Γκότση, 2 τόμοι, Αθήνα: Νεφέλη.
- Κοτζιάς, Α. (1992), *Τα αθηναϊκά διηγήματα και δύο δοκίμια για το χρόνο*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Μητσάκης, Μ. (1956), *Το έργο του*, εισαγ.-σχόλια-επιμ. Μιχ. Περάνθη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Μουλλάς, Π. (1996), «Εισαγωγή», στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. Α', Αθήνα: Σοκόλης, σσ. 17-238.
- Μουλλάς, Π. (1999), «Το διήγημα, αυτοβιο-
- γραφία του Παπαδιαμάντη», στο Μουλλάς, Π. (επιμ.), *Α. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. ιε'-ξε'.
- Ξενόπουλος, Γ. Δ. (1885), *Τριακοσιάδραχμον έπαθλον*, Εν Αθήναις.
- Ξενόπουλος, Γ. Δ. (1885), «Ο δεύτερος έρωτας», *Εκλεκτά μυθιστορήματα*, τόμ. Α', τ. 29-30.
- Ξενόπουλος, Γ. Δ. (1888), *Άνθρωπος του κόσμου. Αθηναϊκή μυθιστορία*, Εν Αθήναις: Γραφείον «Εκλεκτών Μυθιστορημάτων».
- Ξενόπουλος, Γ. Δ. (2002), *Νικόλας Σιγαλός. Αθηναϊκή μυθιστορία*, εισαγ.-επιμ. Ε. Αμιλήτου, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΛΙΑ.
- Παπαδιαμάντης, Α. (1981-1988), *Άπαντα*, κριτική έκδ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 5 τόμοι, Αθήνα: Δόμος.
- Ροΐδης, Ε. (1978), *Άπαντα*, φιλολ. επιμ. Α. Αγγέλου, 5 τόμοι, Αθήνα: Ερμής.
- Σαρηγιάννης, Γ. (1978), «Η προσέγγιση της αστικοποίησεως μέσα από τη λογοτεχνική βιβλιογραφία», *Τεχνικά Χρονικά*, 3: 91-112.
- Σπανδωνής, Ν. (1893), *Η Αθήνα μας. Σκηναί εκ του αθηναϊκού βίου*, 3 τόμοι, α' έκδ., Εν Αθήναις: Εκδοτικόν Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη.
- Τσιριμώκου, Λ. (1987), *Λογοτεχνία της πόλης*, Αθήνα: Λωτός.
- Τσιριμώκου, Λ. (2000), *Εσωτερική ταχύτητα. Δοκίμια για τη λογοτεχνία*, Αθήνα: Άγρα.